

SZEMLE

Cristina Neagu, *Servant of the Renaissance, The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus*, Bern, Peter Lang, 2003, 439 p.

Nem szokás olyan monográfiát recenziálni, amelynek megjelenése óta sok idő eltelt, hiszen a szakkönyvek az idő előrehaladtával nem beérni, csak elavulni tudnak. Ezzel a kötettel azonban más a helyzet. Jóllehet, immáron tizenegy éve látott napvilágot, a hazai szakirodalomban csak elvétve találni nyomát annak, hogy a korszak és a téma kutatói ismernék. (Sőt, a rangosabb fórumokon megjelent recenziók is sokkal inkább könyvajánlók, mintsem alapos könyvismertetések. L. Piotr URBANSKI = *Renaissance Quarterly*, Vol. 58[2005], 970–972.; Maria CRĂUCIU = *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 58 [2007]), 343–344.) Pedig Cristina Neagu vállalkozása akkor is szót érdemelne, ha történetesen teljes kudarcot vallott volna. A román szerző azonban nemcsak hogy összességében sikerrel járt, hanem az elmúlt másfél évtizedben, mondhatni, Oláh Miklós irodalmi munkásságának a legelismertebb kurrens szakavatottjává vált, ami mellett viszont már semmiféleképpen nem mehetünk el szó nélkül. Elsősorban azért, mivel mind a mai napig adós a magyarországi kutatás egy Oláh Miklós-monográfiával, míg szlovák, román, de már angol nyelven is hozzáférhetőek olyan mai tudományos igényű készült tanulmánykötetek vagy szakkönyvek, melyek Oláh munkásságát dolgozzák fel (pl. V. BUCKO, I. S. FIRU–Corneliu ALBU, stb.). Szemes József monográfiája fontos munka, ám sok tekintetben nem tesz eleget azoknak az elvárásoknak, melyeket egy modern, kritikai igényű monográfiával szemben támasztani szokás.

E kulturális adósságunknak a következményeit plasztikusan példázzák ennek a kötetnek a hiányosságai, melyek ezért nem minden esetben a szerzőnő számlájára írandók: saját kutatási eredményeinket szélesebb körben kellene közöltegyük, különben a nagy nemzetközi kutatások vezetői nem fogják azokat (el)ismerni, így ismertetni sem. Oláh Miklós munkásságának pozicionálása mindannyiunk közös feladata, s mint annyi minden más területen, itt is kooperációra és dialógusra volna szükség a jövőben – ez a kötet egyszersmind erre is figyelmezteti a hazai olvasóit.

Cristina Neagu 2001-ben az Oxfordi Egyetemen védte meg doktori disszertációját, melyet Oláh költészetéről, elsősorban a *Codex carminum*ként (ELTE EK, Ms. H 46) ismert kötet darabjairól írt. Talán a terjedelem feldúsítása érdekében, vagy épp azért, mivel Oláh verseinek jelentős része amúgy is prózai közegben (ti. a *Leveleskönyvben*) szerepel, Neagu disszertációját kibővítette és a monográfiát immáron nem csupán Oláh verseinek, hanem egyszersmind prózájának is szentelte. A szándék mindenféleképpen értékelendő, ám a kibővítés végül számos hátulütővel is járt. A monográfia a címben ígért témát csak részben járja körül, a szerzőnőnek nem sikerült olyan átfogó elemzést nyújtania Oláh prózájáról, mint amelyet a költészetéről ad/szolgált. Cserébe azonban kárpótól számos egyéb eredménnyel, amint az alábbiakban világosan kiderül. Az előszóban megfogalmazott célkitűzések javarészt teljesülnek: (1) a szerzőnő új és egységes elemzést nyújtja Oláh verseinek, és (2) a feldolgozott források ismertetése és a kitűnő bibliográfia

közzététele révén újabb kutatásokat hív életre a jövőben.

A kötet a következőképp épül fel: Neagu két nagyobb fő fejezetben járja körül Oláh írásművészetét, klasszikus elrendezésben a tágabb témától indulva fókuszál rá fő kutatási területére. Az első fő fejezet három alfejezetre és egy összegzésre bomlik: ezekben Neagu a kályhától indulva (Oláh irodalmi műveltsége, humanista ideálja stb.) jut el az egyes lírai–próza alkotásainak bemutatásáig. A második alfejezet, mely a verseknek lett szentelve, tulajdonképpen előfutára a második fő fejezetnek, mely nyilvánvalóan Neagu kutatásainak fő gócpontját képezi.

Neagu a kötetet természetesen egy biográfiai bevezetővel (I/1) kezdi: röviden vázolja Oláh karrierjének kezdetét, az öt érv legkorábbi hatások áttekintésével a mohácsi vészig (II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában, 1510–1526), önkéntes száműzetését, a németalföldi humanizmussal való találkozását és humanista ideáljának megszületését (Mária királyné mellett, 1526–1542), s végül az ún. második magyar periódusát (I. Ferdinánd és I. Miksa mellett, 1542–1568). Ezt követően tér rá Oláh humanista ideáljának bemutatására, melyet röviden szólva a *vir civilis* fogalmával igyekszik körülírni.

A következő alfejezet (I/2) Oláh verseiről, azaz az alcím szerint a szavak erejéről szól. A korpusz ismertetése során a mintákat és költői modelleket kellő mélységgel prezentálja: Erasmus személyes hatása megkerülhetetlen, de legalább ilyen fontos megemlíteni Janus Pannoniust vagy Ovidiust mint példaképet, imitálandó költőket. Ezt követően azonban Neagu izgalmas próbálkozásának lehetünk tanúi: Oláh verseit a szónoki beszédek kategóriái mentén csoportosítja s elemzi. Így az első csoportot a szemléltető beszédnek megfelelően dicsőítő és szidalmazó versek (*laus* és *vituperatio*) alkotják, de a szerző ide sorolja a panegyricusnak is érthető gyászverseket, sőt az epigrammákat is, melyeknek a főbb jegyei (*gravitas* és *ludus*) a szemléltető beszéd főbb jegyeinek is megfeleltethetők.

A szerző a verseknek kontextusát (ti. fizikailag is szöveggörnyezetét) adó *Leveleskönyv-*

vel és egyáltalán a levelekkel kezdi a próza művek vizsgálatát. A kiindulás teljesen megalapozott és helyénvaló, a kivitelezés, tehát a tartalmi kifejtés azonban itt nem éri el azt a színvonalat, mint a lírát érintő fejezetekben. Pedig az nyilvánvaló, hogy Neagu hatalmas forrásfeltáró munkát végzett, kiváló bibliográfiát állított ugyanis össze az idevágó szakirodalomból, és ami még fontosabb, létrehozott egy listát az eddig kiadatlan levelekről is. Szükségtelen hangsúlyozni, milyen nagy segítséget jelent ez a lista Oláh leveleinek kiadásakor. Mégis, mivel a szerző ilyen hatalmas anyagot próbál mozgósítani a versek kontextusba való helyezése érdekében, a bemutatás szükségszerűen felületes lesz.

A próza művek közül természetesen a vizsgálat tárgyát képezik a *Hungaria* és az *Athila*. A két mű népszerűségét méltatva a szerző megjegyzi, hogy tudomása szerint a mai napig egyetlen kommentátor sem elemezte a két művet másként, mint egymástól különálló műveket, holott nem nehéz belátni, hogy a két mű eleve összetartozott (201). Ez a kijelentés mindenféleképpen erős. Azt a gyanút implikálja ugyanis az olvasóban, hogy Neagu nem olvasta a magyar nyelvű szakirodalmat, ami egyébként könnyen érthető volna, ha nem botlanánk lépten-nyomon magyar cikkekre való hivatkozásokba. [Neagu épp az említett résznél Fodor Istvánt is említi, akinek fontos munkája a *Hungariáról* német nyelven is hozzáférhető.] Fel lehetne sorolni Kardos Tibortól Fodor Istvánig jó néhány olyan kutatót, akik a *Hungariát* az *Athila* előzményeként értelmezték, s mint ilyet együtt elemezték, de talán épp elég, ha arra gondolunk, hogy 1934-ben Eperjessy Kálmán és Juhász László a két művet közös kritikái kiadásban adta közre – s amennyiben nem tévedek, azóta is minden, e két művet vizsgálati tárgyának kitűző munka alapját ez a kiadás képezi. [A kiadók így írnak az előszóban: *Nicolaus Olahus, Hungaria – Athila*, ed. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász, Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda, 1934, IV: „Olahus enim historiam Hungarorum totam conscripturus erat (A 3, 18), cuius pars prima Hungaria, secunda Athila fuerunt.” – Azaz: Oláh ugyanis a ma-

gyarok teljes történetét akarta megírni, aminek az első része a *Hungaria*, a második az *Athila* volt.] Ilyen és hasonló tévedések elő-előkerülnek a monográfiában másutt is, de leginkább a kötetnek ebben az alfejezetében.

A monográfia erényeihez irándó az az alfejezet, mely Oláh teológiai műveit ismerteti egyházpolitikai működésének fényében. A devocionális alkotások mindezidáig nem képezték tudós elemzés tárgyát, ezért mindenféleképpen üdvözlendő Neagu kísérlete. Az itt bemutatott szövegek nem rendelkeznek modern kiadásokkal, ami egyrészt az eddigi érdektelenséget mutatja, másrészt megnehezíti a mai kutató munkáját. Neagu e fejezetben felmutatott eredményei úttörő jellegűek, s mindenféleképpen folytatást kívánnak.

A második fő fejezet erős, jól felépített szövegegységet alkot – látszólag. Neagu törekvése itt nem kevesebb, mint egy kritikai kiadás elkészítése Oláh verseiből. A fennmaradt kéziratok és nyomtatványok enumerálása után egy alapos, kiváló jegyzetapparátussal ellátott szövegkiadást találunk. Kissé talán modorosnak vagy avítottnak hat, hogy Neagu diplomatikai átírást alkalmaz: a ligatúrák feloldását kurzivált írással jelölte, a konzonáns *i*-t és *u*-t és a nagybetűket, sőt még az olyan ortográfiai változatokat (mint pl. *femina* helyett *faemina*, vagy a mellékjelek használata: *multó* a *multo* helyett) is betűhíven hozta, melyeket modern kiadásokban nem szokás átvenni. Mindez azonban semmit sem von le az eredményből. Az azonban sajnálatos, hogy a szerzőnő nem jelölte azokat a helyeket, ahol ő új olvasatokat kínál a Hegedüs- vagy Juhász–Főgel-féle kiadásokhoz képest. Ez az eljárás megnehezíti az olvasó munkáját, ugyanis kénytelen maga összeolvasni a korábbi kiadásokat az újjal, hogy megtudja, mely szöveg helyek kerültek revideálásra. A kiadás minden egyes elemét nem volt módom összevetni a korábbi kiadásokban található változatokkal, azonban így is találtam olyan óriási tévedéseket, melyekre minden bizonnyal nincs ésszerű mentség. A legsúlyosabb talán a 76. carmenként feltüntetett költemény, melyet Neagu egy Pray György által kiadott levél alapján közöl. Sajnálatos módon az itt idézett vers azonban

nem egy eddig ismeretlen Oláh-vers, hanem egy *Aeneis*-cítátum (III, 493–495), melyet Oláh egy Nádasdyhoz írt levelében idéz. A hibát tetézi, hogy ugyanennek a levélnek a végén Oláh Brodarics-epitaphiuma is megtalálható, ezt azonban a verseket újra sajtó alá rendező kutató elfelejtette a Brodarics-epitaphiumnál (carm. 57.) megemlíteni.

A két fő fejezetet nagyon gazdag melléklet követi: elsőként a *Processus sub Forma Missae* című alkotásról közöl a szerzőnő egy tanulmányt. Bár ennek az alkímiai műnek a szerzősége mai napig vitatott, Neagu azzal, hogy Oláh prózai művei közt tárgyalja, letette a voksát ezt a kérdést illetően. E korai bizonytalankodás után a monográfia megjelenése óta számos előadásban és tanulmányban fejlesztette tovább elméletét, ám úgy tűnik, egyelőre nem győzte meg maradéktalanul kutatótársait. [NEAGU, Cristina, *The “Processus sub Forma Missae” and Nicolaus Olahus*, Studi Umanistici Piceni XXIX (2009), 387–395. – Neagu cikkeit ismeri, ám vele ellentétes állásponton van pl.: LÁNG, Benedek, *Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2008, 158–160.]

A melléklet további részeiben Neagu az olvasó rendelkezésére bocsát olyan segédleteket, mint egy kronológia, egy igen bőséges Oláh-családfa (mind a Drakula- és mind a Hunyadi-ággal) és egy prozopográfiai appendix, mely a monográfiában szereplő fontosabb személyek (pl. Bakócz Tamás, Verancsics Antal vagy Újlaki Ferenc) rövid életrajzát hozza a legfontosabb szakirodalmi tételekkel kiegészítve. Nem szükséges hangsúlyoznom, mennyire hasznos segédletek ezek, nem kevésbé, mint a kötet végén szereplő bibliográfia és névmutató.

Végül, de nem utolsósorban egy apróságnak tűnő, ám valójában nagyon is fontos gesztust tett a szerzőnő a nyelv- és a névhasználatban, mely a tudományos diskurzusoknak örök vitapontja. Neagu ugyanis túllépett a hagyományos nemzeti ideológiáknak alávetett irodalomtörténetírás keretein, s egy *lingua francát* igyekezett választani kutatási eredményeinek ismertetéséhez. Nyilvánvaló ez nem csupán abból, hogy

angolul írta művét, hanem az is jól mutatja ez irányú elkötelezettségét, hogy a személyneveket, jelesül Oláh nevét is következetesen mindig végig latinul írta. Oláh Miklós nála – nagyon helyesen – Nicolaus Olahus; nem Nicolas Valahul, nem Oláh Miklós és nem is *Mikuláš* Oláh. Talán ideje volna megfontolás tárgyává tenni, hogy a hazai diskurzusban is áttérjünk annak a névnek a használatára, melyet a humanista autográf szignóiból oly jól ismerünk. Fájdalom, a szándék ellenére olykor azonban mégsem sikerült következetesen alkalmazni ezt az elvet. Lehet ugyanis vitatkozni azon, hogy Enea Silvio vagy Aeneas Silvius Piccolomini írjunk, de hogy Petrarcat csak a francia és angolszász diskurzusban írják Petrarchnak, az is bizonyos; ahogyan Stephanus Hegedüs sem létezett ebben a formában, csupán a latin nyelvű kiadás kedvéért írta Hegedüs István e formában a nevét (168). Az ilyen esetekben is jobb lett volna az auctor által használt formát alkalmazni. A személynév-használatához hasonlóan helyesnek tűnik az az eljárás, hogy a szerzőnő a városneveket mai alakjukban hozza – bár ez az eljárás sokszor anakronisztikusnak hat talán, a többnyelvű szász városok esetében pragmatikus döntésnek bizonyult, hiszen nehéz volna amúgy eldönteni, hogy pl. Szeben városát latin (Cibinium), német (Hermannstadt) vagy magyar nevével volna-e érdemes említeni, mikor ma a térképen román nevével (Sibiu) találkozunk. A nyelv kérdéséhez tartozik még az idézési technika is. Neagu látszólag következetesen mindig a forrásnyelvet idézi (ami többnyire latin), ám épp ezért slendriánnak hat az, amikor Ficinót angol fordításban citálja (122).

Neagu monográfiája mindezek tükrében fontos munka, ám számos tévedése miatt kellő kritikával és figyelemmel kezelendő. Bár összességében teljesíti azon célokat, melyeket a bevezetőben megígér, a címben megfogalmazott téma, ti. Oláh prózájának és poétikájának bemutatása csak részben valósul meg. A feldolgozott forrásanyag és az itt közreadott forrás- és bibliográfiai közlés azonban jó kiindulási alap lehet egy alapos, új monográfia elkészítéséhez. A szerzőnő összefoglal, ismertet és újabb kutatásokra sarkallja olvasóit. Ezeket a jövőbeli ku-

tatási irányokat sokszor *expressis verbis* meg is fogalmazza: elsősorban a kiadatlan levelek összegyűjtését és ismertetését forszírozza (170).

SZILÁGYI EMÓKE RITA

Simon L. Zoltán, Árkádia kettős tükörben, T. Calpurnius Siculus eklogái, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009, 187 p. (Apollo Könyvtár, 28)

Titus Calpurnius Siculusról nagyon keveset tudunk, gyakorlatilag semmit. Nagy valószínűség szerint Nero korában élt, tehát a Kr. u. I. század első felében–derekán. Irodalmi tevékenységéről, költészetéről újabban Takács László írt érdemben (*Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 72 l.), aki egyúttal a Calpurnius életének datálására vonatkozó legfontosabb szakirodalmat is összefoglalta. Calpurniusra és bukolikus költészetére irányuló komolyabb, átfogó hazai tudományos kutatások és elemzések – meglepő módon – a legutóbbi időig nem léteztek. (Kivételt képez Borzsák István *Echo Vergilianája*.) Simon Lajos Zoltán mintegy tíz éve megkezdett vizsgálatait, az azokat összefoglaló doktori dolgozata és 2009-ben megjelent, alább ismertetésre kerülő monográfiája tehát már önmagában véve is hiánypótló vállalkozásnak minősül.

Simon Lajos Zoltán könyve a szerző 2006-ban *summa cum laude* minősítéssel megvédett PhD-értekezésének rövidített változata. Simon témavezetői kiváló tanárok, Bollók János (1944–2001) és Szepessy Tibor voltak. Simon L. Zoltán könyvének gerincét Calpurnius hét eklogájának elemzése alkotja. A szerző két vers elemzését (4. és 6. ekloga) korábban már németül is publikálta (*Non vulgare genus. Ekphrasis, literarisches Gedächtnis und Gattungsspezifische Innovation in der sechsten Ekloge des T. Calpurnius Siculus = Acta classica universitatis scientiarum Debreceniensis*, 2007, 57–70.; *Frangé, puer, calamos. Bukolische Allegorie, Panegyrik und die Krise des Dichterberufes in der vierten Ekloge des T. Calpurnius Siculus = Acta antiqua academiae scientiarum Hungariae*, 2007, 43–98.); Calpurnius 15. századi ha-

tásáról, utóéletéről pedig olasz nyelven értekezett (*Sacra Calpurni vestigia, Calpurnio Siculo e i nuovi percorsi della bucolica umanistica nel secondo Quattrocento = Studi Umanistici Picensi*, 2007, 157–176.).

Az *Árkádia kettős tükörben* cím találoán jeleníti meg, illetve foglalja össze Calpurnius pásztori költészetét, és a kötetben elemzett problémákat. Egyrészt utal a természetes környezetben (tehát falun, mezőn, erdőben) élő és a mesterségesen létrehozott (vagyis városi) közegeben élő/élni kényszerülő emberek létre, munkájára. Másrészt felvillantja az egymástól eltérő aranykor-képzetek lényeges vonásait. Választ keres arra a kérdésre is, hogy a (tehetséges) költő, művész kire támaszkodva található biztosságot és támogatást irodalmi-művészi tehetsége kibontakoztatásához, elképzelései megvalósításához.

Simon könyve – ez elejétől a végéig – érthetően elemzi és remekül ábrázolja azt az alaphelyzetet, amely miatt Calpurnius emberi-művészi megítélése (egyreszt bizonyos korszakokban) negatív színben tűnhetett fel. Neróhoz – uralkodásának lelegején – kortársai nagy reményeket fűztek, Claudiusnál jobb uralkodót vártak tőle. Nero uralkodása az irodalmi élet virágzását hozta, Calpurnius érthető okokból igyekezett hozzá mint mecénáshoz fordulni.

Az említett kérdések, problémák a legplasztikusabban – talán – a mezei emberek munkálkodását bemutató II. eklogában, illetve az uralkodó epiphániájától elkápráztatott pásztorokat megszólaltató IV. eklogában válnak tapinthatóvá. Az egyikben a mesés édenkerti állapotot a természetet megnemesítő *ars*, a másikban a csodás természeti bőséget az isteni *numen* hozza létre, idézi elő. A II. eklogában a költészet saját világából meríti tárgyát, a IV. eklogában a költészet tárgya az új isten, aki lehetővé teszi, hogy a pásztorok költészzel foglalkozzanak. (Az előbbi versben a költészet az önmagáért való gyönyörűség forrása, az utóbbiban az érvényesülés eszköze.) A II. ekloga *rusticitas*-a pozitív előjelű, emberek és istenek harmóniában élnek egymással, a IV. ekloga *rusticitas*-a negatív előjelű, a költemény világát nem választja el határ a városi civilizációtól (137. l.).

A politikai témájú eklogákban (I., IV., VII.) tehát – mint Simon összefoglalja – két egymással szembe fordított világ (város, vidék) áll egymás mellett. A „hagyományos” eklogák (II–III., V–VI.) a vergiliusi Árkádiánál realisabb teret ábrázolnak, benne a *labor* és *otium* harmóniája uralkodik, ez a világ az „istenek adományaként értett *ars* fönntartotta aranykor” tere és ideje (164–165). A két eklogacsoport felállítását és szembeállítását mögött jól átgondolt szerzői koncepció áll. A nagy műgonddal összeállított calpurniusi kötet valószínűleg bemutatkozásul, „referenciaképpen” szolgálhatott. Calpurnius azt óhajtott vele bemutatni, hogy – reményei szerinti – udvari költőként komolyabb műfajokban és hosszabb művekben is próbára tudja tenni tehetségét (166–167).

Mint említettük, Calpurnius életéről nagyon keveset tudunk. Nincs tudomásunk arról, hogy bekerült volna Nero irodalmi pártfogoltjai köré, próbálkozása tehát nagy valószínűség szerint sikertelen volt – ám talán mégsem zárható ki, hogy a császár olvashatta a költeményeit. Simon L. Zoltán humoros-ironikus megfogalmazását idézem: „Ám annyi bizonyos, hogy Nero, ha egyáltalán eljutottak hozzá költők eklogái, kitűnően mulathatott.” (159).

Simon a következő két fontos megállapítással zárja könyvét: 1) bár Calpurnius elődeitől, mintaképeitől a verselésbeli technikát, az irodalmi eljárásokat, az uralkodó finom, szellemes magasztalását érteően elsajátította, 2) másrészt viszont azt is pontosan tudta, hogy a fiatal, irodalompartoló Nero trónra lépéséhez fűzött reményei akár illuzórikusak is lehetnek, az Augustus nevével fémjelzett fénykor nem ismételtető meg, az államilag, mesterségesen létrehozott aranykor az igazinak csak halovány másolata lehet (167).

Simon részletesen bemutatja a költő eklogáinak későbbi (középkori, újkori) szerzők műveiben tapasztalható hatását, továbbélését. Ezt nem önálló fejezetben teszi, hanem folyamatosan, egy-egy gondolat, kifejezés kapcsán, bő szöveges illusztrációval a lapalji jegyzetekben. A 62. lapon Sannazaro olasz nyelvű parafrázisát, a 66. lapon Angelo Poliziano *Favola di Orfeo* című költeményét, a 84. lapon Girolamo

Fracastoro vadászatról szóló latin nyelvű eklogáját és Clément Marot önéletrajzi tárgyú francia költeményét idézi, a 68. lapon tágabb összefüggésekben Baptista Mantuanus I. eklogájára hívja fel a figyelmet. Calpurnius vándormotívumokká lett szöveghelyei kapcsán Leonardo Dati, Baptista Mantuanus és Fausto Andrelini latin nyelvű verseit (116), Baif francia nyelvű I. eklogáját és Spenser angol versét (116), valamint Daniel von Czepko *Corydon* című német pásztorregényét (123) idézi. Látható, hogy a szerző nemcsak Calpurnius verseit ismeri alaposan, hanem a későbbi bukolikus irodalomban is otthonosan mozog.

A könyv szerkezete átlátható, a fejezetbeosztás érthető. Simon precízen, választékosan fogalmaz, a szöveg olykor kifejezetten olvasmányos. Az eklogák elemzésének olvasásakor egyúttal a rájuk vonatkozó nemzetközi szakirodalom főbb meglátásait is megismerjük. Ezekkel Simon egyes esetekben vitatkozik, más esetekben elfogadja a kutatók érveit. A szerző szakirodalmi ismeretei szélesek, alaposak, a könyvet mégsem mások elméleteinek ismertetése tölti ki, hanem a szerző saját kutatási eredményeinek a leírása. (Simon német és olasz nyelvű írásait ismeri és idézi is a külföldi szakirodalom.) Calpurnius eklogáit latinul idézi a főszövegben, a lábjegyzetben pedig saját prózai fordításait mellékel. (Egy ekloga esetében tesz kivételt, ahol Szabó Lőrinc műfordítását közli.) Jelen esetben az szól a prózai fordítás közzététele mellett, hogy – ismertetés, elemzés közben – ez a változat tudja pontosabban, szabatosabban ismertté tenni a szöveget a latinul nem tudó olvasó számára. (Egyúttal azt is jelzi a költői vénával ellátott „filoszok” számára, hogy komoly igény mutatkozik Calpurnius-műfordítások elkészítésére is!)

Calpurnius a pásztori élet aprólékosan részletező, „tárgyszerű” leírására törekedett. Nyelvezetének vizsgálatokor és Vergilius technikájával való összehasonlítása közben Simon maga is finom, precíz megfigyeléseket végez és megállapításokat tesz (különösen a 44–48. lapokon.).

A recenziens örömmel nyugtázza, hogy az *Árkádia* a szükséges esetekben (viszont csak indokolt terjedelemben) Vergilius, Ovidius költeményeiből is idéz. Theokritosz mellett ők azok

a klasszikus előképek, akik Calpurnius gondolatvilágának, nyelvezetének, imitációs technikájának megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Ovidius fontosságáról a korábbi szakirodalom alig írt. Simon viszont számos erős érveléssel támasztja alá Ovidius Calpurniusra gyakorolt közvetlen és jelentős hatását. Bár Theokritosz szerepére számos alkalommal utal Simon, kevés alkalommal idézi. Tőle talán több szövegszerű idézetet is „elbírt volna” az egyébként jól szerkesztett kötet.

A kötet borítóján található, a mű hangulatához harmonikusan illeszkedő kép id. Markó Károly *Az Aqua Nera Róma közelében* című festményének a reprodukciója. A könyvben leírtak könnyebb átlátását megkönnyítette volna egy melléklet, amely a kötetben gyakran idézett szerzők, tehát Theokritosz, Vergilius, Ovidius és Calpurnius említett szöveghelyeinek mutatóját tartalmazta volna. Ennek hiányát ellensúlyozza, hogy Simon az egyes eklogák elemzését átláthatóan, világosan végzi el, és hogy a fejezetek gondolatmenete követhető, ezért egy-egy szerkezeti egységen belül könnyen meg tudjuk találni az említett auctorokat, szöveghelyeket.

Bukolikus költészet, pásztori versek vonatkozásában Simon színvonalas könyve nem „el-szigelt” alkotás a jelenlegi hazai könyvpiaccon. *Az Aranykor – Árkádia, Jelentés és irodalmi hagyományozódás* című kötet (szerk. Kroó Katalin és Ferenczi Attila, Budapest, L'Harmattan, 2007) az aranykor-mítosz és a (mesés) Árkádia viszonyát, kapcsolatát elemző írásokat tartalmaz, nemcsak az antik, hanem más későbbi európai irodalmakra is koncentrálna. (A szerzők között Simon L. Zoltán is szerepel.) Csehy Zoltán az *Amalthea szarva*, Száz itáliai humanista költő című antológiájában (Pozsony, Kalligram, 2012) bőségesen szerepeltet bukolikus anyagot. A legutóbbi hazai ókortudományi konferenciák és neolatin irodalommal foglalkozó ülészekok programjára visszatekintve szintén megállapítható, hogy számos komoly kutató foglalkozik latin nyelvű bukolikus költészettel.

Simon Lajos Zoltán *Árkádia*-ja nemcsak a témaválasztás miatt érdemel tehát komoly figyelmet. Fő erényei, hogy 1) egy kötetben közli mind a hét ekloga elemzését, 2) feltárja Calpur-

nus bukolikus költészetének előzményeit, előképeit, 3) az imitációk, allúziók elemzése, ismeretése révén rálátást nyújt Calpurnius verselési technikájára, 4) a költő és patrónusa közötti kapcsolat elemzésével bepillantást enged Calpurnius egzisztenciális körülményeire, problémáira, 5) Calpurnius költői tevékenységét elhelyezi a Nero-kori irodalmi és politikai életben, 6) részletesen bemutatja a költő eklogáinak későbbi (középkori, újkori) szerzők műveiben tapasztalható hatását. Az utóbbi szempont fontosságát jól mutatja, hogy Calpurnius verseinek továbbélését alig-alig kutatták korábban. Simon Lajos Zoltán Calpurnius középkori és humanista hatástörténetére vonatkozóan – bár régóta kutatja rendszeresen a témát – csak három(!) korábbi szakirodalmi tétel nyomára tudott bukkani (7. lap, 2. jegyzet)!

EKLER PÉTER

Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami vol. I, 8: Iulius Exclusus, ed. Silvana Seidel Menchi (1–299); De civilitate morum puerilium, ed. Franz Bierlaire (299–343); Conflictus Thaliae et Barbariei, ed. René Hoven † (369–419), Leiden–Boston, Brill, 2013.

Immár félévezredesek a *Iulius Exclusus* szerzősége körüli kételyek, amelyek megnyugtató rendezésére az erasmusi életmű kritikai kiadásának legújabb darabja vállalkozott. Sokan sokfélét írtak azóta Erasmus szerzősége mellett és ellene, sokan vélték megtalálni az igazi, nem erasmusi szerzőt, és sokan érveltek amellett is, hogy bármennyire nem ismerte el a mester soha sem sajátjának e botrányos dialógust, mégis minden külső és belső jegyében kitorölhetetlenül az ő keze nyomát viseli. E számos különböző vélemény, állásfoglalás végül már a lényegét is elfedte az egyszeri vagy egyszerű, tudatlan, ám tudásra szomjazó olvasó előtt, nevezetesen: igazi kritikai kiadása a műnek egészen mostanáig nem létezett, még akkor sem, ha a Wallace K. Ferguson által jegyzett 1933-as *editio* (*Erasmi opuscula, A supplement to the Opera Omnia*, ed. Wallace K. Ferguson, The Hague, Nijhoff, 1933.) az egyik legkorábbi és leghibátlanabb nyomtatványt vette is alapjául. Örülhetünk te-

hát, hiszen végre van egy valóban kritikai igényű szövegünk, amelynek létrejötte önmagában mérföldkő a kutatásban, és talán még megérjük azt is, hogy a szakirodalomban eddig éppen a szerzőség körüli bizonytalanságok miatt meglehetősen marginalizált helyzetben lévő mű végre elfoglalja méltó helyét a neolatin irodalomtörténetben. Saját, a nyugat-európai Erasmus-kutatáshoz viszonyított marginális pozíciókból nézve a dolgot ennyit mindenképpen megtehetünk, ám mielőtt a kiadvány részletes ismertetésére rátérnék, fontosnak tartom, hogy a magyar *Iulius Exclusus*-recepciónak a periférián is periférikus helyzetéről írjak néhány sort.

Szerencse vagy szerencsétlenség ugyanis, hogy éppen tavaly, tehát a tárgyunkat képező kiadással egyidőben látott napvilágot egy vékony füzetecske magyarul, *Rotterdam Erasmus, A mennyből kizárt Gyula pápa* címmel (Székesfehérvár, 2013). Vető Éva fordításához a kiadás kezdeményezője és motorja, Barlay Ö. Szabolcs írt néhány oldalas bevezetőt, amelyet ő maga is csupán *Tájékoztató*-nak nevez. (A könyv magánkiadásban jelent meg, elérhető itt is: http://www.ppek.hu/konyvek/Rotterdam_Erasmus_A_mennybol_kizart_Gyula_papa_1.pdf). E rövid szöveg – a fordításban előforduló számos, és időnként súlyos tévedésről itt most talán ne is essék szó – felületes tájékozódásnak talán még meg is felelne, ám az, hogy tényként kezel bizonyos kronológiai vagy kiadástörténeti hipotéziseket, és lényegében egy, a saját Erasmus-képéhez illeszkedő háttérrel igyekszik kreálni a közölt dialógushoz, bármilyen jó szándékkal tegye is ezt, mindenképpen korrigálandó. Egy példa a tárgyi tévedésre: az ominózus F. A. F. monogram Barlay állítása ellenére nem szerepel a dialógus legkorábbi fennmaradt, bázeli kéziratának címlapján. Sajnos hasonló felületességtől a *Iulius*-kérdésről tudományos értelemben a magyar szakirodalomban eddig egyedülként publikáló (és általam egyébként nagyra becsült, egykori szegedi kollégám) Simon József 1999-es, *ItK*-ban megjelent cikke sem mentes (*Humanista szatíra és deákos klasszicizmus, Kovács Ferenc Iulius exclusus e coelis-fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999, 449–467). Annak

dacára, hogy magyarul első ízben tesz kísérletet arra, hogy az eredeti dialógus körüli elméleteket, bizonytalanságokat összefoglalja (a cikk fő témája egyébként Kovács Ferenc 1800-as évek elején keletkezett, kéziratban maradt magyar fordítása), ezt annyi hibával teszi, hogy a zavart – ha lehet – csak növeli. A cikk e részének alapvető hibája ugyanis, hogy a szerző egyszerűen nem tájékozódott megfelelően, és Barlay fenti metódusához hasonlóan, néhány jól kidolgozott hipotézist fogad el tényként, anélkül, hogy az esetleges ellenvéleménynek teret vagy időt szentelne: ilyen például Seneca Claudius-szatírájának a *Iulius Exclusus*ra gyakorolt hatásának kérdése, vagy ilyen a kiadástörténeti összefoglalása, amelyet alapvetően Carl Stange 1937-es monográfiája alapján igyekszik rekonstruálni. Hogy mennyire megbízhatóan, arra legyen elegendő adalék, hogy még azt sem ismeri fel, hogy a göttingeni egyháztörténész művének alapvető állítása az (ahogyan egyébként már a címéből is sejthető: *Erasmus und Iulius II. Eine Legende*, Berlin, 1937), hogy *nem* Erasmus a dialógus szerzője („A századelő nagy Erasmus-kutatóinak véleményét összegezve Stange Erasmus szerzőségét végérvényesen bizonyítottnak veszi.” SIMON József 1999, i. m. 455–456.).

Hasonló csapdába e recenzió szerzője nem szeretne esni, bár kétségtelen, hogy ha ez sikerül, az inkább a bemutatott mű érdeme, semmint a sajátja lesz.

Az Opera Omnia sorozat 1969 óta fut, mára az erasmusi életmű igen tekintélyes részét sikerült kiadniuk, lényegében „csak” a Biblia-parafrazisok és az *Annotationes* néhány kötete hiányzik a sorból. A kiadások színvonala óhatatlanul változó, de az idő előrehaladtával mindenképpen javuló tendenciát mutat. A legfrissebb kötetben a *Iulius* mellett két kisebb opusculum jelent meg. A magyarországi vonatkozásokat sem nélkülöző rövid „illemtan”, a *De civilitate morum puerilium*, a hatvanas évek végén a *Colloquiáról* két monográfiát is író liège-i professzor, Franz Bierlaire szerkesztésében, valamint egy talányos és (Erasmusnál ez nagy szó!) 1684-ig kéziratban maradt „iskoladráma”, a *Conflictus Thaliae et Barbariei*, az időközben elhunyt René Hoven kiadásában. Ők ketten (Jean-Claude

Margolin mellett) az Opera Omnia sorozat *Colloquia*-kötetének szerkesztésében is közreműködtek annak idején, e mostani kötetbeli szerepeltetésük pedig már önmagában jelzésértékű lehet arra nézvést, hogy a *Iulius*, lévén maga is egy dialógus, aligha választható el a többi erasmusi dialógustól. Ennek kétségek nélküli bizonyítása volt a feladat, amely a *Iulius* kritikai szövegét szerkesztő és bevezetéssel ellátó, az Erasmus-filológiában már eddig is szép eredményeket elért, Pisában, Bázelen és Oxfordban is működő professzorasszonyra, Silvana Seidel Menchire várt.

A feladat elvégzéséhez Seidel Menchi egy teljesen korszerűtlen módszert választott: a kritikai szöveg kiadását tekintette elsődlegesnek, amelyhez összegyűjtötte az összes ma ismert, 1517 és 1536 (tehát Erasmus halála) között kiadott nyomtatványt, és ezeket összevetette a rendelkezésre álló korai kéziratokkal. Az összesen négy kézirat, valamint tizennégy nyomtatvány kollacionálásának eredménye egy jegyzetapparátussal együtt hetvenoldalmi kritikai szöveg. Mellékterméke pedig az e szöveg elé illesztett, kétszázhusz oldalas bevezetés lett, amelyben – a kiadó szándéka szerint – az erasmusi szerzőség egy jól felvázolt, szigorúan az ismert vagy kikövetkeztethető tények talaján maradó, hipotetikus magasságokba lehetőség szerint nem emelkedő kiadástörténet kíséretében végérvényesen és megnyugtatóan bizonyítást nyer.

A dialógus e szerint, megerősítve az erasmusi szerzőség mellett érvelők eddigi eredményeit is, valamikor 1514 elején keletkezhetett Cambridge-ben. Legalább kettő autográf változata volt: egy korábbi, tökéletlenebb Angliában, amelyet Thomas Lupseten keresztül csak 1516-ban küld el Morus Brüsszelbe Erasmusnak, illetve egy másik, amelyet ezzel majdnem egyidőben Bonifacius Amerbach Bázelen lemásolt magának. Ez utóbbi a stemmában (ω)-val jelölt ősváltozat, amelyen az összes későbbi kiadás alapszik, és amelynek bizonyosan léteztek egyéb kéziratot másolatai is, ugyanis a művet Erasmus kezdetben kizárólag bizalmas körben, de maga terjesztette, ahogyan erről például büszkeségét nem titkolva barátjának, Morusnak is beszámol egy 1517-es levelében. A Bonifacius

Amerbach által 1516 augusztusában készített teljes, valamint a testvére Bruno által ugyanakkor elkezdett, de félbehagyott másolatok a legkorábbi, és az eredetihez legközelebb álló változataink. Seidel Menchi ezeket választotta a kritikai szöveg alapjául. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy az első nyomtatott kiadás (a bizonyos F. A. F. monogrammal), amelynek helyét és idejét Seidel Menchi Mainzba és 1517-re teszi, még Erasmus tudtával és Hutten közreműködésével valósult meg, és ugyanarra az Amerbach-fivérek által látott és lemásolt ösváltozatra megy vissza. Hutten ebből politikai okokból kihagyott ugyan néhány I. Miksát hátrányosan érintő félmondatot, de egyéb tekintetben, a különböző helyeken található félreolvasások miatt, e kettő (illetve kettő és fél) szöveg alapján jól rekonstruálható az eredeti, amelyhez a későbbi kiadások, és az ezeket részben már felhasználó, sőt kollacionáló egyéb kéziratok további értékes adalékokat nyújtanak.

Az önmagában tiszteletet parancsoló filológiai teljesítmény egyik fontos hozadéka, hogy kétség nélkül tisztázza a kéziratok és nyomtatványok korai cirkulációját. Erre építve tud felszámolni olyan meggyökeresedett hipotéziseket, mint például a Frobenius-féle kiadás kérdését (ilyen nem volt – amit annak vétek az egy 1536-os wittenbergi munka), illetve e biztos textológiai alapon tud aztán olyan kontextuális kérdésekbe bonyolódni, amelyek a mű háttéréhez és keletkezés-történetéhez szolgáltathatnak további információkat.

Mindezt a szerkesztő a tulajdonképpen elvégzett munkához képest fordított sorrendben írja le. A két részre osztott bevezető első, általános részében először egy kutatástörténeti összefoglalását adja a kérdésnek, nem rejtve véka alá sokszor súlyos módszertani kifogásait (pl. az erasmusi nem-szerzőség kérdésének legutóbbi, monumentális feldolgozása kapcsán, vö. FABISCH, Peter, *Iulius Exclusus e coelis. Motive und Tendenzen gallikanischer und bibelhumanistischer Papstkritik im Umfeld des Erasmus*, Münster, Aschendorff Verlag, 2008), de ismeretve a fő érveket és érvrendszereket pro és kontra. Másodsor: részletesen bemutatja a keletkezéstörténetet, a kéziratok és nyomtatvá-

nyok lehetséges és lenyomozható áramlását. Harmadszor: nem kevésbé részletesen leírja a mű megállapítható forrásait és irodalmi kontextusát, a klasszikusoktól a zsinati jegyzőkönyveken át a politikai pamfletirodalomig. Negyedszer: kísérletet tesz arra, hogy az erasmusi életműben elhelyezve választ keressen a kérdésre, miért nem ismerhette el nyíltan a sajátjának sohasem, illetve vannak-e nyomai annak, hogy ezt mégis megtette zárt körben. Végül pedig – ötödször – a hatástörténetet körvonalazza, aláhúzza a dialógus eddig talán nem kellőképpen felismert jelentőségét a pápa-antikrisztus gondolatkör protestáns polemikus irodalomban történt kialakulásában, valamint egy kései, 1570-es évekből származó példán keresztül a szöveg folklorizálódásának egy érdekes, itáliai példáját is felvilágitja. E rendkívül invenciózus, részletgazdag és sokszor kifejezetten izgalmas elemzést követi a bevezetés szárazabb, filológiai része: az utolsó nyolcvan oldalon részletes leírását találjuk valamennyi Seidel Menchi által tanulmányozott kéziratnak és nyomtatványnak, leírja a külső és belső jellegzetességeiket, textológiai, grammatikai, stilisztikai sajátosságait, egymáshoz viszonyított helyzetüket – munkájának ez a tulajdonképpeni biztos alapja.

Méltó koronája e hosszú bevezetésnek a szöveg. A bőséges tárgyi jegyzetekben leszűrve, vagy kibontva kapjuk meg mindazt, amit a bevezetésben részletesen vagy csak utalás-szinten olvashattunk. A jegyzetek – ahogyan ez már a sorozat utóbbi években kiadott darabjainál megszokott – túllépik a lábjegyzet kereteit, és lényegében a szöveg mellett, a páratlan oldalakon találhatóak.

Seidel Menchi legnagyobb invenciója azonban véleményem szerint nem ez a biztosan még sokáig etalonnak számító szövegrekonstrukció (amely abban az esetben természetesen borulhat, amennyiben egy eddig ismeretlen, korai szövegváltozat előkerül), hanem az a mód, ahogyan a művet az erasmusi életműben nem csupán elhelyezi, hanem központi jelentőségét is sejteti, miközben tökéletesen tisztában van azzal az akár erkölcsi értelemben is vett dilemmával, hogy ezzel szembe megy a szerző tulajdonképpeni akaratával.

De melyik akaratával? Hiszen a mű születése egy tudatos tett eredménye volt (húzza alá ő maga), mégpedig egy olyan tetté, amely minden ellenkező híresztelés dacára valóban egy remekművet eredményezett, és mindezt úgy, hogy eközben az ún. intellektuális szabadságnak az addig soha nem ismert magaslataira hágott. Ez az, amit a kortársak is láttak benne, amivel ténylegesen meg tudott ágyazni a reformációnak (Luther például elkezdte németre fordítani, illetve Hutten emlékezetes szakításuk idején ezért vádolja korábbi mesterét árulással), mert sokkal szélesebb körben tudott hatni, mint ahogyan azt szerzője eredetileg akarta. Az a Seidel Menchi által kétszintű kommunikációs stratégiának nevezett modell ugyanis, amelyet Erasmus oly sikerrel alkalmazott írásaiban az 1510-es évek közepén, lényegében Luther fellépésével megbukott. A nyílt kommunikációt a német ragadta magához, aki nem tett ilyen különbséget, amivel viszont a zárt kör további fenntartása is értelmetlenné vált: a populizmus győzött az elitizmus felett. Erasmus az eset tanulságait a *Lingua* című értekezésében (1524) vontta le. Amit a *Balgaság dicséretében* még oly magabiztosan kifigurázott, vagyis „sapientium sunt duae illae linguae ... quarum altera verum dicunt, altera quae pro tempore iudicant oportuna”, azt ebben a művében már követendő gyakorlatként írta le. A *Iulius*szal borotvaéles fegyvert adott Luther és lényegében évszázadokra szólóan nem csupán a pápai hatalom, hanem mindennemű tekintély ellen a szavát felemelni kész mozgalom kezébe. E borotvaéles penge adott esetben a saját fejét is lecsaphatta volna, de hogy a történelemben és irodalomtörténetben ténylegesen hányan, hogyan és mire használták is fel, ahogyan arra Seidel Menchi is figyelmeztet, az valójában még megoldatlan kérdés.

A kötet tehát véleményem szerint valóban korszakos jelentőségű: nem csupán módszerben példaértékű, de eredményei végre ösztönzést adhatnak az Erasmus-recepció eddig elhanyagolt vagy bizonytalan területeinek a kutatásához, amelyek magyarországi elindításához is bőven találhatunk témákat. Elég, ha a hazai irodalomtörténetben már eddig is pedzegetett, ám részletesen soha fel nem dolgozott kapcsolat-

ra gondolunk a *Balassa-komédia* és a *Iulius Exklusus* között. A módszer és a példa mindenestre adott.

PETNEHÁZI GÁBOR

Csepregi Zoltán, A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 560 p. (Humanizmus és reformáció, 34)

Csepregi Zoltán új – 2014-ben Klaniczay-díjjal jutalmazott – monográfiája nagyszerű, egyszerűsmind zavarba ejtő könyv. A recenziós – a mű alapos tanulmányozása után – nemigen tehet mást, mint hogy megkísérli mederbe terelni lelkesedését, amit a terjedelmes opus módszertani, filológiai és tudományetikai értékei fölött érez.

Már előljáróban kijelenthető, hogy a magyarországi reformáció kezdeti szakaszáról aligha született még ennél problémaérzékenyebb, részletgazdagabb, sokrétűbb elemzés. Ugyanakkor az egyszerű könyvolvasó azt is kénytelen bevallani, hogy a mű megközelítése, befogadása – a példás (jelentős részben könyvészeti, könyvtörténeti jellegű) szakirodalmi apparátus, valamint a pazar táblázat- és szövegyűjtemény ellenére – nem könnyű dolog. Meglehetően nagy az a tudás és felkészültség, amelyet a szerző virtuális olvasójától feltétlenül elvár. A könyv eltekint a kor és a tárgy átfogó ismertetéséről, jószerével a szakirodalomra is csak ott és akkor utal, ha attól eltérő, vagy azt kibővítő érvt vagy adatot közöl. Mindez semmit sem von le a mű értékéből, sőt, pedagógiaileg helyeslendő is, hiszen folytonos tanulásra, tájékozódásra ösztönöz.

Példaképp megemlíthető itt a magyar történelemben nevezetes szerepet játszó Brandenburgi György ögróf, II. Lajos király nevelője, akit a magyar egyháztörténeti hagyomány folyamatosan kapcsolatba hozott a reformáció hazai elterjedésével. Csepregi Zoltán nagyon sok ponton módosítja, árnyalja, illetve cáfolja az ögróf reformátori ténykedésére vonatkozó vélekedéseket és legendákat. Oly sokszor tér vissza Brandenburgi Györgyhez, hogy már-már olybá tűnik, ő a könyv főszereplője. Ennek ellenére a monográfia nem rajzol kerek képet még

az őgróf magyarországi működéséről sem. Az értekezés gondolatmenetének pontos követéséhez tehát nem árt a nagy (természetesen német) reformációtörténeti lexikonok után nyúlni, noha sejtethető, hogy a szerző műhelyében már szinte készen áll egy teljes Brandenburgi György-monográfia anyaga. Hasonló a helyzet a könyv kevésbé fontos szereplőivel, a magyar művelődéstörténet által alig számon tartott korai reformátorokkal: az ő párhuzamos életrajzaikból is csak a vadonatúj vonatkozások kapnak itt helyet. Jellemző és logikus módon azok „járnak jól” közülük (például Andreas Fischer vagy Georg Leudischit), akikről Csepregi kutatásai előtt vajmi keveset, és rendszerint azt is rosszul lehetett tudni. Tovább nehezíti a kötet reformációs puzzle-jának kirakását az a roppant mennyiségű nemzetközi és magyar névanyag, amely csupán az argumentációban jelenik meg.

Az adatbőség relatív egyenetlensége azonban semmiképp sem eredményez zavart. Az összkép töredékességéért mindenképp kárpótol a gondolat és a mondandó minősége és mélysége. Az éles, de széles perspektívájú látásmód természetes előfeltétele a szellemi nyitottság, az európai történetírói iskolák fölülényes ismerete és az erős teológiai vértet. Mindehhez járulnak a masszív, klasszikus tárgyátörténeti alapismeretek. A szerző szemlátomást fejből tudja idézni a *Weimarer Lutherausgabe* és a *Corpus Reformatorum* köteteit, és ezt szelíd következetességgel alkalmasint másoktól is megköveteli.

Csepregi Zoltán nemcsak új, folyamatosan kiszélesedő forrásalapon dolgozik, hanem a megszokottól eltérő látószögből tekinti át a magyarországi reformáció kezdeteinek történetét. Az egész művet összefogja a reformáció következetesen végigvitt nyelvi megközelítése, amit a könyv címe is jelez: *A reformáció nyelve*. Tévedések elkerülése végett érdemes leszögezni: nem nyelvészeti, nem is irodalomtörténeti értelemben vett szövegkutatásról van itt szó elsősorban, hanem a megújuló vallási identitást tükröző sajátos nyelvhasználat vizsgálatáról. Messzemenő jelentősége lehet annak, ha a reformációt nyelvi eseményként értelmezzük, vagyis a szó erejében próbáljuk megragadni lényegét. A spekulatív ész tálcán kínálja a vá-

laszt arra a kérdésre, hogy miért kezdtek el az emberek 'másként gondolkodni' a vallás dolgaírói a 16. században. A tapasztalat viszont azt mutatja meg, hogy miként kezdtek el (a gondolatokat és a tetteket megelőzően) 'másként beszélni'. Csepregi Zoltán a tapasztalatra és a szóra helyezi a hangsúlyt. Tudományos alapelv és mélyen átélte lutheri gondolat ez, hiszen – Gerhard Ebelinget idézi itt a szerző – Luther „sem tett egyebet, mint hogy igyekezett az igét szóhoz juttatni” (22).

A nyelvi események értelmezésén túlmenően a kötet történetírói módszerének legfontosabb és leginkább karakteres vonásai a szabad mozgás a történeti és földrajzi térben, a társadalomtörténeti érzékenység, a nagy ívű reformációtörténeti narratívák kritikája, a célulvű egyháztörténeti tradíciók felülvizsgálata, valamint a nemzeti és felekezeti elfogultság elutasítása. Ez a szemléleti háló elég széles és erős ahhoz, hogy megtartsa a korai magyar reformációtörténet egész problematikáját. Eltekintve a könyv részletes ismertetésétől, megjegyzéseimet, kérdéseimet nem a fejezetek egymásutánjában, hanem a most felsorolt történetírói erények sorrendjében csoportosítom.

A nemzetközi és magyar reformáció jellegzetes „szó-eseményei” utáni nyomozás eredményeiről rendkívül izgalmas beszámolókat olvashatunk a könyv több fejezetében is. A legmeggyőzőbb és leginkább egyértelmű, általános nyelvi jelenség az evangéliumi mozgalom levelezésében a reformáció nyomjelzőjeként megjelenő apostoli üdvözet ('gratiam et pacem') (38–52). A táblázatba foglalt adatgyűjtemény (1–3. táblázat) tanúsága szerint ez a formula egy csoportba gyűjti mindazokat a különböző hitelvű reformátorokat (pl. Luthert, Melanchthont, Münzert, Hubmaiert, Karlstadot, Zwinglit és magyarországi híveiket, partnereiket), akik szembefordultak Rómával. Az apostoli üdvözet formulája egyszersem el is választja őket az erasmista humanistáktól és a régi hit védelmezőitől. A vizsgálat a többi közt irodalomtörténeti eredményt is hozott: ennek alapján is cáfolható az a fel-felbukkanó vélekedés, hogy az erasmista Sylvester János az idők során protestáns lett.

Más reformációs nyelvi események kapcsán viszont bizonytalanság és változékonyság mutatkozik a szavak egykorú jelentésében, használati módjában. Ilyenek például a Mária királyné Brandenburgi Albrethez írt levelében felbukkanó 'frum', 'frumkait' (fromm, Frömmigkeit) szavak. Kitűnő mikrofilológiai elemzéssel bizonyítja be a könyv azt, hogy ez a szó eredetileg a polgári tisztesség, mondjuk a párbajképesség jelzésére szolgált. Luther reformátori megigazulás-tanában vált az evangéliumi 'iustus', 'iustitia' kifejezőjévé, mégpedig a görög 'dikaios' (igazságos, igaz) pontos fordításaként. Csak egy második lépcsőben (Melanchthonnál, Bucernél) kapta meg ez a német szó a mai 'kegyes, kegyesség' jelentését. Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy különösképpen, de nem meglepő módon mindkét szójelentés benne van a fogalom gyökerét képező bibliai héber 'zadik', 'zedek', 'z'dakah' szavak eredeti jelentéskörében. Az újtestamentumi 'dikaios' egyértelműen erre a héber szóra utal. A 'zadik' tehát igazságos, egyenlő mértékkel mér, igaz ember, és egyúttal szeretetreméltó és kegyes is, azaz 'haszid'.

Másféle bűjőcskát játszanak az evangéliumi kommunikáció azon szavai, amelyeket a 16. századi beszédhasználók tudatosan töltenek meg új és új jelentésekkel. A katolikus szertartásokra vonatkozó lutheri 'affenspiel' szó (majomkodás, majomparádé) fokozatosan radikalizálódott a reformáció nyelvében: „Münzernél már a Szentírás és a keresztség is a »majomparádé« kategóriájába tartozik” – írja Csepregi. Magyarországi kontextusban, a bártfai Wolfgang Schustelnél ilyenformán nehezen dönthető el, hogy az 'affenspiel' szó felbukkanása lehet-e az anabaptizmus nyomjelzője. A monográfia mikroelemzése azt bizonyítja, hogy nem. Itt tehát egy „előreremutató” nyelvi esemény megtörténte kérdőjeleződik meg. Ugyanez a helyzet Honterus 'reformatio'-fogalmával, amely egy késő középkori terminus aktualizálása, és nincs köze a század végén, a második reformáció idején kikristályosodó „modern” reformáció-elképzeléshez (270–286). Más, hasonló, de fordított irányba, „hátrafelé” mutató jelenség az erasmista kifejezések beépülése a reformátorok nyelvébe. Hajlok rá, hogy nyomatékosítsam

azt, hogy Dévai Mátyás Erasmus nyelvén szólal meg, amikor a szerzetesbarátok üres szócséplését 'battologia'-ként emlegeti, vagy amikor a görög 'metanoein' (Mt 3,2) (= megtérni, észre térni) szót a Vulgatával szemben ('poenitentiam agite') a 'resipiscite' (= térjetek belátásra) kifejezéssel értelmezi (305). Fontos meglátunk tehát, hogy mind az előre-, mind a hátralepő nyelvi események egy meglévő konszenzusra utalva kívántak új konszenzust teremteni. Hiszen – például – amikor az angol puritánok hadat üzentek az anglikán egyházban szokásos térdhajtásnak, az oltároknak és a „bálványozás” egyéb megnyilvánulásainak, mindig ugyanarra a cáfolhatatlan konszenzusra hivatkoztak: „Hát nem protestáns ország Anglia?” A teremtő (filológusi) képelet sokszor hajlamos ezt a folyamatot a jövő felől szemlélni, összezavarva a helyeket, az időket és a személyeket. A könyv ebben a kuszaságban kíván rendet rakni – az eredeti források kritikai elemzésével. Végző soron csak a tágabb kontextus szabhatja meg a reformátori nyelv szavainak valós, személyhez és időhöz köthető jelentéseit. Ezek a kontextusok azonban sokszor manipuláltak. Olykor a kései hagyomány, máskor maga a nyelvhasználó öncenzúrája a ludas ebben – hangoztatja a szerző. Kérdés, hogyan minimalizálható a félrehallás, a félreolvasás veszélye? További kérdés, hogy a reformáció nyelvének változásai tekinthetők-e a felekezeti képződés 'egyértelmű' jelének?

Nemcsak a szavak, hanem maguk a korai reformátorok is gyakran bűjőcskajátékot játszottak, különösen abban az észak-magyarországi térségben, ahol a könyv szereplőinek többsége tevékenykedett. A manapság sokat emlegetett többszörös identitás fogalmáról van itt szó, amely nélkül a magyarországi városok reformációjáról beszélni is alig lehet. A kötet nemcsak a politikai nemzetfogalom kérdéseire, hanem is csupán a hungarus-problematikához szól hozzá érdemben, hanem sokkal tovább megy: megalakítja a hazai protestantizmus első évtizedeinek 'Sitz im Leben'-jét. A VII. fejezet (*Hol a határ? Jószozsédsági kapcsolatok*) kitűnő példákat sorakoztat fel arra, hogy a magyarországi protestáns értelmiség folyamatos mozgásban volt,

nemcsak a 'peregrinatio academica' jól ismert útvonalain, hanem a szomszédos területekkel folytatott sűrű „kishatárforgalomban” is. És itt nem a meglehetősen steril, úgynevezett kulturális és szellemi cserefolyamatokra gondolok. Sokkal inkább arra az egykor természetes, de ma már furcsa tényre, hogy az észak-magyarországi városok egyszerre tartoztak (politikai értelemben) a Magyar Királysághoz és (gazdasági, szellemi, nyelvi vonatkozásban) a szomszédos morva és sziléziai központokhoz. Az élénk „kádercsere-forgalom” ellenére sem beszélhetünk a reformáció folyamatos terjedéséről. Az innen oda, vagy onnan ide, mindenestre a szomszédból érkező prédikátorokat sokszor bizalmatlanul fogadták. A gazdasági, társadalmi érdek hol túl lassúnak, hol pedig éppen túl gyorsnak ítélte a változást. Jellemző az, ahogyan a Duna völgyéből Morvaiglóra került Paulus Speratus térítómunkáját fogadták a városbeliek: „evangélium ide vagy oda ('evangelium hin, evangelium her') meg akarjuk tartani a király kegyét” (132).

Társadalomtörténeti érzékenységen nem valamiféle „vallásos köntösbe” bújtatott, szociális értelmű elkötelezettséget értek. A szerző reformációtörténeti modellje lefelé szélesedő piramishoz hasonlítható, és a könyv ennek a piramisnak az alsó(bb) szintjeit kutatja. A reformáció társadalmának alaprétegét sok más kutatóhoz hasonlóan ő is bonyolultnak véli, felfogásmódja sokban közel áll Péter Katalinéhoz, aki egyik cikkének címében mondja ki, hogy: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*. Csepregi azonban nem tartja átláthatatlannak a reformáció társadalmának sokrétű alapszövetét (17).

Abban viszont nem hisz a szerző, hogy létezhet olyan egyedül üdvözítő képlet, amely a reformációtörténetet valamennyi feladványát segíthet megoldani. A könyvben mindenütt fellelhető a nagy ívű reformációtörténeti narratívák kritikája: ilyen narratíva például a patrónusok hatását túldimenzionáló, személyiségközpontú megközelítés, illetve az úgynevezett ferences reformáció vagy a mezővárosi reformáció teóriája. Figyelemreméltó viszont az óvatosság és megfontoltság, amellyel a könyv kritikát gyakorol a tévesnek vélt, avagy túlhajtott

nézetek felett. Nagy körültekintéssel kezeli a mű a manapság rendkívül népszerű, sokszor túlhajtott konfesszionalizmus-elméleteket, de mindenben igyekszik meglátni a jót és hasznosíthatót. Példaként említhető Csepreginek a ferences reformációval szembeni attitűdje. Ezt érzi a leginkább cáfolható, legelavultabb koncepciónak. Mégsem tartja megalapozottnak az elmélet új keletű, totális tagadását, és maga hoz fel olyan érveket, melyek, korlátozottan bár, de esélyt adnak ennek a kiüresedően lévő teóriának is.

A legtöbb rokonszenvvel talán a Bernd Moeller nevével fémjelzett városkutatásokhoz és a városi reformációval kapcsolatos elgondolásokhoz fordul a szerző. Érthető, hiszen az általa szemlélt periódusban az evangéliumi mozgalom javarészt az ország városi közösségeiben terjedt: a bányavárosokban, a Szepességben és az erdélyi Szászföldön. A magyarországi reformáció első eseményei tehát a városokban történtek. Ezeknek a városi közösségeknek a kései középkorban kialakult, céhszerű keretek között működő, a céhekkel szoros kapcsolatban álló vallásos szerveződésesei lehetővé tették az új tanelvek gyors behatolását, védelmet nyújtottak a prédikátoroknak. A helyi társadalmi struktúrák, szokások, erőviszonyok viszont nagyban megsabdták, és sokszor rövideire is zárták a reformáció folyamatát. Jó példával szolgálhat erre a felföldi és erdélyi templombelső átalakulását nyomon követő elemzések, amelyek a legújabb művészettörténeti eredményeket is hasznosítják. Ezt az együttműködést tovább lehetne folytatni, mert komoly továbblépésre adhat lehetőséget mind az egyháztörténet, mind a művészetkutatás számára.

Két „szélsőséges” esetet említek meg most itt. Az egyik Johannes Henckel löcsei oltárállításának védőszentjeinek, a négy János nevű szentnek, valamint a nem kanonizált Jean de Gersonnak, az erasmista humanizmus középkori előfutárának tekintett párizsi teológusnak, Henckel személyes példaképének (73–74). A (humanista könyvtáráról is híres) löcsei plébános kegyes alapítványa a szentkultusz erasmianus változatát reprezentálta, melyben az ereklyéről az 'exemplum'-ra, a morális példára és 'imitatio'-ra helyeződik a hangsúly. A gesztus akár

ügy is értelmezhető, hogy „társadalmi tulajdonba vette” a szentek által „birtokolt” javakat és jogosítványokat anélkül, hogy a vallási élet külső keretei lényeges torzulást szenvedtek volna. Bárhogyan ítéljük is meg ezt az erazmista oltáralapítást – akár a középkori előzmények, akár a reformáció felől nézzük –, el kell ismerni, hogy jól szemlélteti, mintegy modellezi azt a szisztémát, amelynek hála nem pusztultak el a városi templomok szárnyasoltárai. A másik emblemikus eset a brassói főtemplom részleges „megtisztítása” az oltárképektől Honterus vezetése mellett. A képrombolási láz közepette a helyi városi szervezetek és a plébános úgy döntöttek, hogy eltávolítják a képeket, de a főoltárt a helyén hagyják. Reális kompromisszum, vagy az evangélikus gyakorlattól eltérő radikalizmus volt ez? Inkább az előbbi. Anyit – sok egyéb közt – mindenesetre fényesen megmutat Brassó példája, hogy a protestáns képrombolást nem lehet mindig egyértelműen a helvét reformáció számlájára írni.

A célelvű, teleologikus egyháztörténeti tradíciók felülvizsgálatára sok helyütt, de leginkább a mű utolsó (X.) nagy fejezeteiben kerül sor. A reformáció magyarországi tanelveinek, hitvallásainak mindenre kiterjedő elemzése számos rossz egyháztörténeti beidegződést megszüntetnek. Másként látjuk immár a *Confessio Augustan Invariata* és *Variata* hatásmechanizmusait az *Ötvárosi hitvallás* kialakulásának folyamatában, megdőltek a Leonhard Stöckel hitvallás-fogalmazói szerepére vonatkozó tévképzetek, módosult Melanchthon hazai befolyásának kronológiája, és eloszlottak a Dévai Mátyással, a „magyar Lutherrel” kapcsolatos téves hiedelmek is. Ez utóbbiak eloszlását már id. Révész Imre is célul tűzte ki a 19. százdabban: „Ne vélje azt senki, hogy a reformáció korabeli tanfogalmakról, hitfelekezeti irányokról, színezetéről oly könnyű dolog volna alaposan ítélni. Könnyű igenis akkor, ha valamilyik egyháztörténelmi vagy dogmatörténelmi kézikönyvet vesszük elő, s abból írjuk ki, hogy a Luther véleménye ez, a Melanchthoné ez, Kálviné ez stb., s úgy argumentálunk aztán jó hiszemmel. De az ilyen eljárás sohasem biztos; mert a dolog természetéből következik az, hogy

minél távolabb vagyunk az eredeti közvetlen forrástól, annál bizonyosabb a tévedés és csalódás.” Ezen a jó úton halad tovább Csepregi, vissza a forrásokhoz. Nem retten meg attól sem, ha meg kell állapítania: Dévai a lélekaluvással kapcsolatban közelkerült az anabaptisták fogalomértelmezéséhez, majd, maga is észelve ezt, korrigálta nézeteit, és „nyelvet váltott”. A célélvűség kizárásával sikerül tisztáznia a könyvnek – Rítóókné Szalay Ágnessel egyetértésben – Dévai úrvacsoratanának nagy ’cruix’-át, a ’media sententia’ kérdését, végképp leszámolva a helvét irányba hajlás teóriájával, kimutatva a fogalom pontos melanchthoni jelentését. Hasonlóképpen tisztázza Dévait a feminista interpretációktól, helyre téve a férfiakat, nőket, gyermekeket egyetlen papi rendbe vonó egyetemes papság reformátori elvét. Alighanem erről énekelt Szkhárosi Horvát András is, amikor így szólt: „Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják”.

A nemzeti és felekezeti elfogultság elutasítására olyan gondosan ügyel a szerző, hogy ebbéli igyekezete – egyetlen kivételes ponton – paradox módon újabb elfogultságot szül. Az utolsó fejezetre, a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról (1562) és a helvét reformáció kezdeteiről szóló fejtegetésre utalok (349–360). A könyv itt Őze Sándornak a végvári reformációról szóló új keletű elgondolásához kapcsolódik, ehhez a koncepcióhoz csatlakozva igyekszik magyarázatot kínálni a 16. század második felében intézményesülő református „magyar vallás” gyors sikerére és az európai modelltől némiképp eltérő, nemzeti sajtáságaira. Őze a protestáns apokaliptikával, az oszmán hódítással szembeni „nemzeti” ellenállással, a vitélő rendnek a mártírsors iránti fogékonyságával, a propugnaculum-gondolattal stb. magyarázza a református felekezetszerveződést, valamint a kettős kiválasztottság helvét irányú tanelvének meghonosodását. Csepregi Zoltán ugyanezt a tanítást a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás teológiai novumaként, rendező elveként értelmezi, elfogadva egyszerűsmind a végvári reformáció teóriáját – a mezővárosi tézissel szemben. Elismerem az elemzés ötletességét, újdonságát és pontosságát – a tétel lényegével mégsem tudok egyetérteni. Job-

bat, helyesebbet nem javasolhatok, de azt hiszem, ezen a dolgon még gondolkodni kell és lehet egy kicsit. Az mindenesetre Csepregi Zoltán magas tudományetikai mércéjét jellemzi, hogy „torzító általánosítása dacára (pl. nyaklő nélkül dobálózik a „kálvinista” jelzővel)” Őze ötletét izgalmasnak és figyelemre méltónak tartja.

Meglehetősen sokat tudunk ma már a végvári társadalomról, és aligha kell itt részletezni, hogy ez a közösség, a „vitélző rend” vallását és nemzetiségét tekintve igencsak heterogén volt: magyarok, németek, délszlávok harcoltak együtt a végeken, természetesen Habsburg fennhatóság alatt. Ráadásul az Őze által csokorba gyűjtött eszmék jó része specifikusan egyetlen felekezethez sem kapcsolható. Azt sem veheti komolyan ma már senki, hogy a ’Türkenfrage’ unalomig emlegetett lutheri fatalizmusának meghaladásához helvét indíttatások kellettek. Tudjuk, hogy az a törökellenes harcra buzdító híres könyv – Magyarai István vitairata –, mely Zrínyi eposzához is forrásul szolgált, éppenséggel evangélikus volt, nem pedig református. Az egri katonák által 1562-ben benyújtott hitvallás tipológiai párhuzamát én nem az Őze Sándor által jelzett háborús, végvári kontextusban látom. Tekintetünket érdemes ismételtlen a hódoltság felé fordítani, oda, ahol éppen ekkor jelentős vallási változások zajlottak. Ott venném föl a kutatás szálát, ahol Esze Tamás 1973-ban írt híres tanulmánya (*Sztárai Gyulán*) elejtette: Sztárai Mihály, a hódoltság reformátora 1563-ban Baranyából Gyulára költözött. Ő maga megmaradt régi evangéliumi hitelvei mellett, baranyai püspöksége azonban helvét irányba fordult. A fordulat pontosan egybeesik az egri hitvallás születésével. A magyarázatot a hódoltsági reformáció további tanulmányozása adhatja meg.

ÁCS PÁL

Album amicorum, Piemiņas albumu kolekcija (16.–19. gs.) Latvija Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkā, Rokrakstu katalogs, – Die Stammbücher der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands (16.–19. Jh.), Handschriftenkatalog, Sastādījusi/Zusam

mengestell von Aija Taimiņa, Riga, LU Akadēmiskais apgāds, 2013, XC, 365 p.

A mai Lettország területe a középkorban, majd a korai újkorban a Dán Királyság, a Német Lovagrend, a Litván Nagyfejedelemség, a Lengyel Királyság, a Svéd Királyság, majd az Orosz Birodalom fennhatósága alá tartozott. A kereszténységet a német lovagrend a maga hatalmi és főként kereskedelmi érdekei mentén terjesztette, és erőltette a terület lakóira. Az ide telepedő német polgárság azonban nem csupán a gazdálkodás terén mutatott példát, hanem az művelődési intézmények kialakítása terén is. A 15. század végére a terület bekapcsolódott az Északi-tenger menti német városok vérkeringésébe, az itteni ifjak már látogatták a nyugat-európai, főként német egyetemeket, eljutottak Itáliába is. A területen kialakult világi, egyházi, és szerzetesi intézmények könyvtárakat alapítottak. A 15. század második feléből már egy humanista könyvtár is ismert. Reinhold Soltrump (Reynoldus Salt-rumpp), a polgármester fia, maga is klerikus lett, a helyi iskolákat befejezve jogot tanult Lipcsében. 1477-ben tért haza Rigába, ahol egy bibliofil kör vette körül. Ő maga amatőr könyvdíszítő volt (illuminátor), saját könyveit illusztrálta. Könyvtárának fennmaradt darabjaiba az 1470-es években német városokban készült rézmetszeteket ragasztott, és ezeket is kifestette (Aija TAIMIŅA, *15. gādsimta metāla griezumā jeb „skrošu” gravīras un Rīgas patricieša Reinholda Soltrumpa grāmatu likteņi = Mākšlas Vēsture un Teorija*, 2004, Nr. 2, 5–19).

A protestáns reformáció gyorsan elterjedt Rigában, és ugyanabban az évben, amikor Martin Luther felhívást intézett a német városokhoz, hogy alapítsanak iskolákat, könyvtárakat és nyomdákat, a Rigából elküldött ferences és domonkos rendiek könyvtárait alapozva Európa egyik első közös használatú könyvtárát is megnyitották (*Bibliotheca Rigensis*, 1524). A könyvtár a korai újkorban jelentős állományt halmozott fel, ugyanakkor sajnos többször tűzvész áldozata lett. Az alapító állományból mintegy 500 kötet, köztük 261 ősnymtatvány élte túl az ország viharos történelmét. A 18. században a felvilágosodás eszméi alapján, a korszellem-

nek megfelelően, az „ideális könyvtár” gondolata már rigai képviselőt is tudhatott magáénak (Aija TAIMIŅA, *Ideālas bibliotēkās vizija 18. gs. izskāna, Kristofa Haberlanda un Johana Kristofa Berensa veļtijums sav = Mākšlas Vēsture un Teorija*, 2007, Nr. 8, 62–71). A rigai kereskedő, szabadkőműves, a városi könyvtár nagy patrónusa, Johann Christoph Berens (1729–1792) alakította ki ezt az elképzelést, és igyekezett adományaival meg is valósítani. 1792-ben már megjelent a Könyvtár első értékelése is, mégpedig úgy, hogy a terület (Livónia) irodalomtörténetébe helyezte azt el Karl Gottlob Sonntag, lutheránus superintendens (*Beyträge zur Geschichte und Kenntniß der Rigischen, Allen patriotischen Mitbürgern gewidmet*, Riga, Julius Conrad Daniel Müller, 1792).

A könyvtár története és állománya azonban majd csak a 19. század második felében került úgy a szakmai érdeklődés látókörébe, hogy kiadták az alapító dokumentumokat (*Bibliotheksordnung für die Stadtbibliothek zu Riga*, Riga, Müllersche Buchdruckerei, 1879), majd elkezdődött a könyvtár katalógusának tematikus kötetekbe rendezése. Előbb a jogi (*Katalog der Juristischen Abtheilung der Rigaschen Stadtbibliothek*, Bde 1-2, Riga, L. Weyde, 1874–1882), majd az orvosi (*Bibliotheca Rigensis, sectio medica*, Vorrede von Eugen von Bochmann, Riga, Haecker, 1891) könyvek leírása jelent meg. A könyvtár történetének tudományos feldolgozása azonban csak a két háború között, Lettország rövid ideig tartó függetlenségének időszakában jelent meg, Nikolaus Busch tollából (*Nachgelassene Schriften*, Bd. 2., *Die Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek und deren Bücher*, Riga, 1937).

A Könyvtár alapításának 450. évfordulójának megünneplésére a szovjet időkben is sor került. Az 1974-ben tartott konferencia anyaga meg is jelent: *Biblioteke 450, K jubileju Fundamental'noj Biblioteki Akademii Nauk Latvviskoj SSR, – 450 Jahre einer Bibliothek, Zum Jubiläum der Fundamentalen Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Lettischen SSR, 1524–1974*, Red. kollegija V. P. Allen, Eduard M. Arājs, Riga, Akadēmija Nauk Latvviskoj SSR, Izdat. Zinatne, 1974.

A már független Lett Köztársaság történetének első éveiben jelent meg a Könyvtár fennmaradt ősnymtatványainak szakszerű, lett, orosz és német nyelvű példányleírásokat tartalmazó kiváló kötetkatalógusa (*Incunabula Bibliothecae Rigensis, Katalogs*, Sastādītāja Rūta Astra Jēkabsona, Rīga, Zinātne, 1993). Kiadtak egy angol nyelvű, inkább turisztikai, de szakszerű történeti összefoglalót tartalmazó füzetet is (Venta KOCERE, *Latvian Academic Library*, Rīga, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā, 1993 (2. ed. 1996; 3. ed. 2000), és a nemzetközi irodalomban is megjelentek az első összefoglalások ennek a kivételesen gazdag gyűjteménynek a múltjáról (Ojar SANDER, „*Bibliotheca Rigensis*” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert = *Nordost-Archiv*, IV(1995) 203–211). Így jutottunk el a Könyvtár alapításának 480. évfordulójának megünnepléséig, amely ugyancsak konferencia kötet közreadásával vált teljessé (*Bibliotheca Rigensis 480, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā gādsimtu liecībās*, Sastādītājas Dagnija Ivbule, Rīga, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā, 2004).

A könyvtár ma a Rigai Egyetem felügyelete alá tartozik, mint a Lett Akadémia Könyvtára, sorsa a lett könyvtári rendszer átalakítása szellemétől függ. Mindenképpen az európai könyvtári kulturális örökség egyik északi kincsestára. Amint az az idézett szakirodalomból látszik, Aija Taimiņa lelkes, és nagy erudícióval rendelkező kutatója a Könyvtár történetének, és általában is az európai könyvtörténetnek. Forráismerete meggyőző, sok ideje ugyan nem marad a kutatásra, hiszen a hatalmas könyvanyag modern katalogizálását is egyedül végzi. Szakértelmének kiváló bizonyítéka a most kézben tartott vaskos *Album amicorum* katalógus. Maga a gyűjtemény 28 darabból áll, a 16. századtól a 19. század elejéig használták tulajdonosaik ezeket az emlékkönyveket. Természetes, de a könyvtári gyakorlatban sajnos nem elterjedt módon, ehhez a gyűjteményhez sorolt 110 olyan önálló lapot, amelyen album-szerű bejegyzés olvasható. Még akkor is, ha nem tudta megállapítani, hogy kinek az emlékkönyve maradványát tartja a kezében.

Az egyes albumok leírása nagyon részletes, két nyelven (lettül és németül olvasható minden

a kötetben). A tulajdonos életéről megtudunk valamennyi adatot, amely felderíthető volt a levéltári, kéziratári és könyvtári forrásokban. Ezután következnek valamennyi bejegyző felsorolása, feltüntetve a bejegyzések idejét és helyét, és megemlítve (ha magából az albumból kiderül), hogy a bejegyző és a tulajdonos viszonya milyen volt, a bejegyzés írója honnan származott. Az album kötetéstörténeti és ikonográfiai értékelése sem hiányzik, ha annak merituma van a kérdésben.

A katalógus, a mutatók rendszere professzionális könyvtáros munka. A bevezető azonban pontosan jelzi, hogy a könyvtáros vérbeli kutató is. Az 'album amicorum'/'Stammbuch' használatának történetét olvashatjuk itt. A kora újkori elméleti megközelítésektől, a mai értékelhetőség bemutatásáig számos olyan észak-európai, illetve baltikumi példát említ itt, amelyek nem gyakran kerülnek elő a kérdés nemzetközi angol, német, olasz, spanyol vagy francia irodalmában. Az irodalomjegyzék, amelyből látszik, hogy milyen források és szakirodalom alapján dolgozta fel a kérdés történetét a szerző, nagyon tanulságos olvasmány. Jelzi, hogy milyen korlátokba ütközik egy lettországi tudós. A nemzetközi szakirodalom hozzáférései korlátai számára erősebbek voltak – és sok tekintetben maradtak –, mint azt a más európai országokban élő kutatók elképzelni tudnák. Másrésztől viszont számos olyan nyomtatott kora újkori forrást idéz, amelyeket nem találunk meg a legalaposabb szakmonográfiaik hivatkozási apparátusában sem.

A bevezető számos megjegyzése, mikroelemzése mutatja a szerző művészettörténeti felkészültségét, így ez katalógus az albumok díszítéstörténete szempontjából az egyik legkiválóbban elemzett (legalábbis az általam ismertek között).

A bevezető egyben a lettországi utazási irodalom kis története is. Bemutatja az egyes utazók útját, kapcsolati rendszerét és nem utolsósorban azt a szerepet, amelyet az utazók, hazatérésük után, saját környezetükben játszottak (akár gazdasági, akár kulturális vagy más szerepről legyen szó).

A rigai Akadémiai Könyvtár 'album amicorum'-ainak katalógusa, mint könyv is figyelemre méltó. Méltó az albumokhoz, formátumát is

az album-formátumot sejtetően választották meg. Kiváló minőségű papíron, gazdag illusztrációs anyaggal adták ki, valóban – mint az albumok maguk –, 'aere perennius' szándékkal készült.

MONOK ISTVÁN

„Jól őrizd helyedet”, Emlékezések Tarnai Andorra, Válogatta, szerkesztette Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, A képeket válogatta Kecskeméti Gábor, Bp., 2014, Reciti, 124 p.

Könyvvárosi forgalomba nem kerülő, csupán korlátozott példányszámban kézbe fogható, ám mindenki által elérhető könyvecskét bocsátott ki az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének „reciti” kiadója, amikor internetes terjesztésben jelentette meg a régi magyar irodalom húsz éve eltávozott kutatójának, Tarnai Andornak az emlékkönyvét. Klasszikus köszöntő kötet (Festschrift) már megjelent egyszer, eredetileg a tudós 70. születésnapjára szerkesztve Kecskeméti Gábor munkájaként, és amely a mester váratlan távozása következtében már csak posztumusz emlékkönyv lehetett: *Tarnai emlékkönyv*, (Bp., 1996, Universitas Kiadó). A szaktanulmányokat és bibliográfiát tartalmazó kötetet megelőzte egy alkalminak és játékosnak szánt füzetecske, amelyet Tarnai Andor tanítványainak rövidke írásai-ból állított össze a 60. születésnapra a tanszéki kolléga és a megemlékező alkalom ceremóniamestere, Kovács Sándor Iván, *Prodromus*, Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról, (Bp., 1985.). A mostani kiadványnak több érdekessége is van: szerkesztője, az írások válogatója Tüskés Gábor, aki nem volt Tarnai-tanítvány, sőt közvetlen kolléga is csupán rövid ideig, hiszen személyesen csak 1991-ben ismerte meg Tarnai Andort, aki akkor éppen Berlinben töltötte be a vendégprofesszori státust és csak ritkán tudott részt venni az MTA Irodalomtudományi Intézet rendezvényein. De érdekes maga az összeállítás is, mert ünneplő, búcsúztató és emlékező írások – jöllehet Tarnai Andorról szólnak –, nagyon élesen megvilágítják azt a kort, azt a tudományos közeget, amelyben Tarnai dolgozott és azokat a szereplőket, akik kollégaként

és tanítványként köszöntötték vagy visszaemlékeztek rá. Tüskés Gábor kiváló szerkesztői munkáját bizonyítja, hogy úgy állított össze egy meghatóan emlékező kötetet, hogy felrajzolta/felrajzoltatta szerzőivel azt a pályát, amelyet mindenki egyértelműen magasra tart, ugyanakkor néha egészen ellentétesen értékelt. A sokszínűséget erősíti a válogatást átívelő kor is, az első írás még 1985-ből, a hatvanadik születésnap megünneplése körüli időkből származik, az utolsó írások már a folyamatosan ébren tartott emlékek legfrissebb termései.

A kötet Tarnai Andor egyéniségének, pályájának három összeolvasó, mégis jól megkülönböztethető és más-más emberekhez köthető oldalát mutatja be: a tudóst, a tanárt és a magánemberként is megjelenő kollégát. Jól látható és természetes, hogy a visszaemlékezők nem mindegyike ismerte valamennyi oldalt, kinek-kinek más az erőteljesebb, jellemzőbb Tarnai-kép, ugyanakkor a kaleidoszkópként összeszedett mozaikok a kötet végigolvasása után ugyanazt az egységes arcot mutatják fel, amelyet a Kecskeméti Gábor által válogatott nagyon jellemző portrék is kiegészítenek.

Tarnai Andor tudományos pályáját legteljesebben a Vízkelety András által megtartott akadémiai emlékbeszéd tárgyalja, joggal, hiszen az alkalom is ezt követelte meg, ugyanakkor Vízkelety András professzor az, aki a legközelebről ismerte Tarnai tudományos tevékenységét, kutatói, könyvtárosi munkáját és magánemberi megnyilvánulásait. A nem elhanyagolható hatású Eötvös Collegium után – kis kitéréssel – az első jelentős és Tarnai Andor későbbi pályáját, hatalmas irodalomtörténeti forrásismeretét befolyásoló munkahelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtára volt. A hivatali kötelesség az 1950-ben lefoglalt rendi könyvtárak kéziratának feldolgozása felé szökött, de itt „tanulhatta meg” az újkori latin kötetes kéziratok rekatalogizálása közben, hogy milyen ritkaságokat, fel nem dolgozott forrásokat őriz a híres gyűjtemény. Szelestei Nagy László visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Tarnai Andor évtizedek múlva is meg tudta mondani, hogy egy fel nem tárt 18. századi levelezéskötet a kézirtárak végláthatatlan polcain melyik szinten, melyik

sorban rejtőzik. Ugyancsak Széchényi Könyvtárbeli idejéhez köthető az atyai baráttal, Keresztúry Dezsővel közösen sajtó alá rendezett Batsányi kritikai kiadás, amelynek négy kötete 1953 és 1967 között jelent meg. Az irodalomtörténészek számára tudományos menedékként szolgáló könyvtárból 1958-ban Tarnai a másik – sok kiváló, de közszereplést vállalni nem óhajtó – tudós befogadó otthonává váló Irodalomtudományi Intézetbe került. Hivatalosan itt dolgozott 1980-ig, bár tényleges tevékenységét a bécsi és berlini vendégprofesszori évek is megszakították, illetve gazdagították. Az utolsó, közel másfél évtizedben pedig az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetőprofesszoraként mutatta meg, hogy a tudós nemcsak kutató, hanem iskolateremtő kiváló tanár is. Tarnai Andor tudományos munkásságát bibliográfiai szinten már korábban regisztrálta a Kecskeméti Gábor által szerkesztett 1996-os emlékkönyv, a visszaemlékezések sok tanulmányára hivatkoznak, de senki sem felejté el a két vitathatatlanul maradandó – nagyon eltérő korszakot feldolgozó és módszert választó – kötetet, az *Extra Hungariam non est vita* (1969) című egy magyar szállóige háttérét feldolgozó karcús füzetet és a középkori magyar irodalom kezdeteit új megvilágításba helyező *A magyar nyelvet írni kezdik...* című monográfiát. Klaniczay Tibor és Tolnai Gábor közösen jegyzett köszöntője már 1985-ben megállapítja, hogy az *Extra Hungariam non est vita...* „a nemzeti tudat története szempontjából alapvető könyv”, Kovács Sándor Iván 1994-es emlékezéséből pedig érdemes idézni egy hosszabb, némileg aktualizáló mondatot: „Az önelégültség, a másokról hallani sem akaró makacs elzárkózás» provinciális proverbiumát Tarnai adattisztelő egzaktusa ugyanis elszakítja a magyarországi jezsuitáktól és a nemességtől, s »a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusának« a »nemzeti polgári fejlődés« előtti állapotához köti. Akik ma is a »magyar« – »nem magyar« törésvonal mentén látják megosztottnak a magyarságot, azoknak Tarnai Andor nem egy hasonló megállapítását ajánlhatom figyelmükbe.” Tüskés Gábor nagyon helyesen nem válogatta be a kötetbe a Tarnai Andor kötetéről

szóló korabeli ismertetéseket, kritikákat (pedig ki mondhatja el magáról, hogy első könyvéről Faludy György és Gimes Miklós írt recenziót?), de a mostani visszaemlékezések is értékelik a nagy műveket, illetve idézik azok kritikai fogadtatását. Így olvashatjuk Dávidházi Péter Tarnai-díjat megköszönő beszédében, Vízkelety András ma is helytálló megállapítását *A magyar nyelvet írni kezdik...* című kötetről: „kétségkívül új korszakot jelent a régi magyar irodalomról alkotott ismereteink terén”. Kecskeméti Gábor pedig tágabb kontextusba helyezi el Tarnai munkásságát, amikor azt írja: „évtizedekkel volt képes az európai és az angolszász mezőny elé vágni, [...] esettanulmányait egyetemi antológiadarabokként kellene naponta ismertetni az irodalomtörténet-írás és az eszméletörténet-írás ma legfelkapottabb szellemi központjaiban”.

A tudós Tarnai Andor még hosszan idézendő tevékenysége és könyveinek recepciója mellett hadd utaljunk néhány szóval a tanár, majd a kolléga-magánember képének felidézésére. Tanítványai, köztük Pintér Márta Zsuzsanna, Czibula Katalin, Andrea Seidler a sok apró emlék és megszívlelendő tanulság után azt hangsúlyozzák, hogy úgy terelte őket, érdeklődési körüket igazgatva, szakmai pályájukat egyengetve bizonyos irányba, hogy szinte észre sem vették a gondoskodó, tudatos szándékot és csak utólag érzékelték, tudományos pályájuk alakulásában mennyi mindent köszönhetnek Tarnai Andornak. Hargittay Emil mind pályakezdő kolléga (majdnem tanítvány), később tanszéki bizalmas-mindenes külön szól a tanárról, a tudósról és az emberről. Minden megállapítása találó, amelyek vissza-visszaköszönnek mások emlékeiben is. Tarnai „nem volt hatásvadász előadó” (Hargittay), „katedrális prelegálás helyett jobban szerette a szeminárium meghittségét” (Kovács Sándor Iván) „csak arról beszélt, amit ő maga kutatott, ami szenvedélyesen érdekelt” (Pintér Márta Zsuzsanna), „örült annak, ha valaki dolgozott, a munka elől való megfutamodást nehezen dolgozta fel” (Szelestei Nagy László). Szinte mindenki felidézi Tarnai zárkózott egyéniségét, amelyet áttörve nagyon mély tanári, kollegiális-baráti kapcsolatok jöttek lét-

re: „Tanítványai körében is nehezen melegegett föl, de akit szakmailag és emberileg becsült, azt szinte fiának fogadta” (Vízkelety András), „visszahúzódó ember volt, valójában csak a szakmai kérdéseken keresztül lehetett utat találni hozzá” (Hargittay Emil). Elgondolkodtató a szerkesztő, Tüskés Gábor visszaemlékezése, mert nem csak Tarnai Andorról szól: „Emlékezni annyit is jelent, mint keresni halott barátunk kinyújtott kezét. Előfordul, hogy kinyújtjuk a kezünket valaki felé, de ő nem veszi észre. Megtörténik az is, hogy valaki kinyújtja felénk a kezét, de mi elmegyünk mellette. Az utóbbi időben egyre többet foglalkoztat a kérdés: vajon keressük-e ezt a kinyújtott kezét, s ha megtaláltuk, tovább tudjuk-e adni ennek a kézfogásnak az erejét? Tanúsíthatom: Tarnai Andor kézfogásában benne van a szellem ereje...”

A Tarnai Andort felidéző megható és tanulságos visszaemlékezések citálása után nem mehetünk el szó nélkül a rendkívül izlésesen megformált emlékkötet külső megjelenése mellett. A párás Balaton távolból felcsillanó színei, a végső menedék, Lovast felidéző látkép Weöres Sándor Tarnai Andornak írt verskéziratával zárul. A kívánságból egy sort emelnénk ki: „Ne alantás, szürke időben / Bizzon rád hivatást, dolgot a mennyei Úr”. A kulcsszó a szürke, az egy színűség és az elegancia színe egyaránt. Akinek vannak személyes emlékei, felidézheti Tarnai Andor elegáns szürke öltönyeit („délceg fenség” – emlékszik a rajongó tanítvány, Czibula Katalin), de az emléktáblákat is. Tarnai Andor emléktáblái szürkék, amelyekből a nap szerencsés ragyogása esetén csillannak elő az arany betűk, a Weöres-idézet, az életrajz szikár tényei. Szürkék a kötet fotói is, amelyek közül így jobban kiemelkedik a hivatásos fotográfus, Gink Károly portrészorozata, és csak a személyes emlékek idézik föl a szürkesség mögött a leányfalusi kert és a lovasi ház ragyogó színeit. Felidéződik a Múzeum-kert is a régi Széchenyi Könyvtár Kézirattárának ablakából, ahonnan az akkor együtt dolgozó Jékely Zoltán és Tarnai Andor nézték, idézték a klasszikussá érett Jékely-fordítást: „fakó minden teória, / s a lét aranyló fája zöld.” Tarnai Andor ismerte a szür-

ke, fakó teóriákat és a lét aranylő fáját is, tanítványai, barátai emlékeiben ezek egymást erősítve bukkannak elő.

NÉMETH S. KATALIN

Történetek a mélyföldről, Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban, Szerkesztette Bozzay Réka, Debrecen, 2014, Printart-Press Kft., 614 p.

A Debrecenben 2007-ben önállóvá vált Néderlandisztikai Tanszék az elmúlt hét évben négy értékes kötetet adott közre, ezzel egy kapcsolat-történeti sorozat létjogosultságát alapozta meg. Az első két kötet egy-egy tematikus konferencia anyagát közölte, 2007-ben a protestáns gályarabok kiszabadítójának, Michiel de Ruyter születésének 400. évfordulójára emlékeztek (*Michiel De Ruyter és Magyarország*, Debrecen, 2008), a második alkalommal a középkortól napjainkig tekintették át Magyarország és Németalföld közös művelődéstörténeti emlékeit (*Debrecentől Amszterdamiig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*, Debrecen, 2010.) A harmadik kötet huszadik századi és egy személyhez kötődik, Radnai Istvánnak a közelmúltban Hollandiából előkerült első világháborús naplóját adta közre a tanszék vezetője, Pusztai Gábor (*Szumátrától az orosz frontig*, Debrecen, 2013). A legújabb és az eddigieknél is terjedelmesebb kiadvány ismét egy konferencia anyagát közli, ezúttal a 16–18. századi kapcsolatok új forrásait világítja meg, és megjelentet olyan dolgozatokat is, amelyek ugyan nem hangzottak el a rendezvényen, de témájukkal egyértelműen gazdagítják a magyar és holland kapcsolatok történetét. A kötet kiadástörténetéhez hozzátartozik, hogy a megjelenés támogatói között szerepel az Universitas Alapítvány, Ferenc Postma, a Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tanszéke mellett a Holland Királyság Nagykövetsége is.

Természetes, hogy a dolgozatok sokszor kapcsolódnak a korábbi kötetekhez, egy-egy kutató, illetve téma esetében nyomon követhető, miként rajzolódik ki egy disszertáció vagy monografikus feldolgozás. Bujtás Lászlótól már számos kiváló kapcsolattörténeti tanulmányt olvashattunk nemcsak a debreceni kötetekben,

hanem más folyóiratokban is (Lymbus, 1999; Lymbus, 2005; Könyv és Könyvtár 2003; a Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2005). A szerző most a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj által támogatott kutatások lezárásának eredményét tette közzé *A megszáditott gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában* címmel. A kiszabadított gályarabok nyugat-európai utazásait, hazatérésük jogi és anyagi alapjainak megteremtésére tett kísérletüket több kutató is tanulmányozta már, Bujtás is hivatkozik Miklós Ödön és Thury Etele, valamint Ferenc Postma publikációira. A mostani terjedelmes összefoglalás azonban korábban ismeretlen forrásokat is értelmezve, az utazások és kapcsolatrendszerek teljeskörű feltárásával teszi kerekké a történetet. A dolgozat függeléke eddig kiadatlan leveleket közöl a Németalföldön időző prédikátoroktól és korabeli feljegyzést a prédikátorok hazatérésére gyűjtött támogatásokról. A sok kiadatlan forrás között kiemelt szerepe van egy hazai emlékkönyvnek, amelyet szinte minden, a témával foglalkozó kutató felhasznál. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi Nikléczi Boldizsár emlékkönyvét, amelyre először Asztalos Miklós hívta fel a figyelmet 1933-ban. A debreceni sorozat első kötetében Eredics Péter is foglalkozott vele (*Nikléczi Boldizsár dániai útja és kapcsolata a koppenhágai német St. Petri gyülekezettel [1677]*), talán nem reménytelen egyszer a teljes album amicorum megjelentése sem.

A protestáns prédikátorok nyugat-európai kapcsolatainak feltérképezése ugyanabban a *Diplomáciatörténet* összefoglaló címet kapott fejezetben jelent meg, amelyben Pósan László történeti összefoglalása *Magyar–holland kapcsolatok a spanyol örökösödési háború idején* címmel. A Rákóczi-szabadságharc bonyolult kapcsolatrendszeréből, az európai protestáns országok és a Habsburg-Birodalom közötti konfliktusokkal terhelt háttérből most csupán egyetlen mondatot emelünk ki, amelyet Daniel Defoe, a *Robinson* szerzője írt a *Weekly Review* című lapban: „a háború Magyarországon szabadságharc. Ez egy elnyomott nemzet, amely fegyvert fogott, hogy visszaszerezze ősi jogait...”

A konferenciakötet terjedelmes fejezete hat peregrinációtörténeti dolgozatot tartalmaz. Ferenc Postma németül megjelentetett írása nemcsak szórakoztató kriminális történet, hanem értékes dokumentum is a Németalföldön diákoskodó magyarok nem mindig patyolattiszta életéből: *Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder, Das recht peinliche Ende seiner Studienzeiten an der friesischen Universität in Franeker*. Miután a rejtélyes cím megoldását itt sem kívánjuk elárulni, csak utalunk arra, hogy Ferenc Postma kiváló feltáró munkája nemcsak érdekes történetet mesél el, hanem fontos bírósági és könyvészeti dokumentumokat is közread, némi pozitív elfogultsággal, mikor megengedi azt a feltételezést, hogy Gyarmati az egyik illegális módon megszerzett latin bibliát esetleg alma materének, a sárospataki kollégiumnak kívánta ajánlódkozni.

Felfedezésszámba menő, hallatlanul értékes kéziratot ismertet Csorba Dávid *Kaposi Juhász Sámuel, „az európai utas” és peregrinációja a naplója alapján* című dolgozata. A kevésbé ismert szerző (1660–1713) életrajzának, nyomtatásban megjelent munkáinak és a gyér szakirodalomnak az összefoglalása után Csorba igaz meglepetéssel szolgál: olyan album amicorumot ismertet, amely a tartalmi összefoglalás és a kétlapos fotóillusztráció alapján is megérdemelné a facsimile kiadás lehetőségét. Különleges dolgozat Marác László, az Amszterdami Európai Tanulmányok Intézete adjunktusának írása, hiszen nemcsak a téma, hanem a családi kötődés is kutatásra ösztönözte. *A Csernátoni Vajda család tagjainak peregrinációja holland egyetemeken a kora újkorban* című tanulmány a család 17–18. századi őseinek nyomába eredt és tárta fel a Csernátoni Vajda család külföldi egyetemjárását, kéziratban fennmaradt dokumentumait. Mindehhez levelesládák, könyvjegyzékek, naplók, album amicorumok szolgáltak forrásul, és egy-egy megjegyzésben előre is jelzik, hogy további kiadatlan anyagok állnak megjelenés előtt, pl. Csernátoni Vajda Sámuel 18. századvégi naplója a MOL anyagából (sajtó alá rendezi Csáki Árpád), vagy olyan album-

bejegyzések, amelyek a *Repertorium Alborum Amicorum* segítségével válhatnak a magyar kutatás számára is elérhetővé.

A tanulmánykötet értékes olvasmányai azok a dolgozatok, amelyek levéltári források alapján a németalföldi diákok életvitelébe nyújtanak bepillantást. Bozzay Réka ezúttal a negyedik leglátogatottabb egyetemről ír a *Magyarországi diákok groningeni tanulmányai a kora újkori levéltári források tükrében* című összefoglalásában. Jelen esetben a levéltári források feltárása kevésbé a diákok tanulmányaira, inkább peres ügyeire, bírósági előtti szerepléseire vonatkozik, amelyek – bár nagyon érdekesek, de szerencsére – csekély számúak voltak, így „az egyetem jó szívvvel emlékezhetett magyar diákjaira”.

A németalföldi diákok jogi tanulmányainak egyik speciális esete kapcsán rajzol fel tágabb képet a jurátusok életéről és kapcsolatairól P. Szabó Béla, aki *Három neves németalföldi jogász és Nadányi János kapcsolatainak nyomait* kutatta. Nadányi János munkássága – köszönhetően több hazai kutatónak, de legfőképpen Havas Lászlónak –, nem ismeretlen a 17. századi művelődéstörténet kutatói előtt. P. Szabó Béla azonban olyan területet tárt föl, amely eddig nem kapott kellő értékelést. A németalföldi jogoktatás tömör ismertetése után három nevezetes professzor, Paulus Voet, Albertus Rusius és Simon van Leeuwen hatását, a *Disputatio logica*, magyar diákokkal való kapcsolatát vizsgálta, számos új forrást derítve fel. A szerzőnek sikerült feltárnia Nadányi első, korábban nem ismert disputációját az utrechti egyetemi könyvtárban (*Disputatio juridica de justitia*, Utrecht, 1658), amelynek praesense Paulus Voet volt. Kutatását kiegészíthetjük azzal a még korábbi disszertációval, amelyet Paulus Voet korán elhunyt öccsének, Daniel Voetnek (1629–1660) az elnökletével respondeált Nadányi 1657-ben: *Disputatio logica, de Argumentis modo quodam consentaneis*, (Utrecht, 1657, megtalálható a berlini Staatsbibliothekban). Ugyancsak kételkedve kell fogadnunk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a másik említett jogászprofesszor, Albertus Rusius nem volt szorgalmas disputáltató, mert a Worldcat és az

STC Netherlands adatbázisa „alig fél tucat címet tüntet fel” a nevével kapcsolatban. Ezzel szemben a *Britischer Verbundcatalog* (COPAC) 25 disputáció leírását közli, az egyéb említések száma pedig 41, tehát ez gyenge bizonyíték arra, hogy a disszertáció elkészítésében Rusiusnak passzív szerepe volt és Nadányi fogalmazta volna a tételeket is. Igazi felfedezés viszont a dolgozatnak Nadányi eddig ismeretlen üdvözlő verse Simon Van Leeuwen professzorhoz, amely a szerző *Censura Forensis* című, a római jogot összefoglaló nevezetes munkájában (és annak mindhárom kiadásában is) megjelent (1662, 1678, 1721).

A peregrinációs fejezet zárótanulmánya Kecskeméti Gábor tömör összefoglalása *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben* címmel. Kecskeméti Klaniczay Tibor 1961-es kérdésfeltevéséből (*A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet*) kiindulva gondolja újra és feladatok kijelölésével gondoltatja újra hallgatóságával és a jövődö kutatókkal a németalföldi humanizmus magyarországi hatásának 17. századi továbbélését, adott esetben elsősorban a leideni filozófusok közvetítő szerepének értékelését.

A konferenciakötet könyvészeti fejezete Bitskey István tanulmányával indul: *Erasmusi illemtan debreceni tankönyvekben* címmel. A „tankönyvi erasmizmus” képviselőjeként Csáktornyai János Debrecenben, 1591-ben megjelent Erasmus-kiadványa mellett az erasmus-i illemtan közvetítőjeként az ugyanebben az évben megjelentetett *Civilitas morum Erasmi* című könyv debreceni megjelenésének fontosságát hangsúlyozza, megemlítve a másik Csáktornyai által kiadott gróbiánus ellenpólust is (*Gróbián verseinek magyar énekbe való fordítása*). Monok István hatalmas háttérismerettel rendelkező tanulmánya, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányjaiban példák sokaságával* bizonyítja, hogy a holland egyetemeken tanult értelmiségiek nemcsak ottani kiadású könyveket hoztak haza szülőföldjükre, hanem számtalan angliai vagy francia könyvet is ott tudtak beszerezni és egyetemes tájékozottságukat ezzel is gyarapí-

tani. Deé Nagy Anikó *A könyvtáralapító Teleki Sámuel és Hollandia* című dolgozatában a Teleki Téka németalföldi anyagának eredetét nyomonköveti. Teleki Sámuel 16 hónapos hollandiai peregrinációjának hozadéka nemcsak a tényleges kötetekben mérhető, hanem a könyvgyűjtés megindításának inspirációiban, a klasszika-filológiai kutatás alapvetésének megteremtésében, a Teleki Téka létében és a Janus Pannonius-kiadás létrehozásában. A tanulmány külön érdekessége Teleki Sámuel útinaplójának németalföldi része, amely ugyan töredékes, mert feljegyzései egy részét Teleki egy másik – és elveszett – diáriumba írta, azonban így is sok információval szolgál a peregrinálás mindennapjairól és Teleki egyetemi kapcsolatairól.

Eredics Péter dolgozata (*Eine verkürzte ungarische Übersetzung von Johannes Spiljardus' Christelicke catechismus der Nederlandsche gereformeerde kercken aus 1652*) arra hívja fel a figyelmet, milyen jelentős szerepet játszott Szenci Kertész Ábrahám nyomdája a 17. századi magyar–holland kapcsolatok ápolásában. A címben megnevezett munka magyar fordítója ugyan a mai napig ismeretlen, de a szerző számos fontos utalással segíti a további kutatók munkáját. Ugyancsak fordítástörténettel foglalkozik Fazakas Gergely Tamás *Angol történelem a margón, Szempontok Lewis Bayle Practice of piety magyar, holland és más nyelvű fordításainak értelmezéséhez* című írásában. A nyomdatörténeti kutatások iránt is fogékony szerző új szempontok alapján vizsgálja Bayle művének különböző nyelvű kiadásait, amikor a szövegek összevetésében figyelemmel van a nyomtatott margójegyzetek és a főszöveg kapcsolatára, a tartalmi összekapcsolódások és a tipográfiai elhelyezés technikai lehetőségeinek viszonylatára. Ez a száraznak és csupán nyomdatéchnikailag érdekesnek tűnő megközelítés Fazakas Gergely Tamás tanulmányában fontos magyarázatokat nyújt a 17. századi könyvolvasás szokásainak megismeréséhez.

Bárány Attila (Pál) sok színes illusztrációval kísért tanulmánya (*Queen Mary of Hungary and the Cult of King Louis II in the Low Countries*) feltehetően külföldi olvasóknak készült. A magyarországi Mária királynő és II. Lajos

király kultuszával foglalkozó tanulmány angol nyelvű megjelenése mellett utalnunk kell arra, hogy a szerző egyike azoknak a történészeknek, akik a legtöbbet tették a magyar történelem külföldi megismertetése érdekében. Viszont örömmel tölti el az olvasót, hogy a szerző a Lendület programnak köszönhetően a „Magyarország a középkori Európában” című kutatási program vezetőjeként visszatért Debrecenbe és nyilván magyar folyóiratokban magyarul is publikálni fog. Nicolette Mout, a leideni egyetem professzor emeritája viszont azon ritka külföldi szerzők közé tartozik, akik magyar kollégáikat megszágyonítón ismerik a magyar nyelvű szakirodalmat is. Mostani tanulmányában (*Our people are dedicating themselves to Mars rather than to Pallas*). *Justus Lipsius (1547–1606) and his perception of Hungary according to his correspondence*) több korábbi Lipsius-dolgozatára építve a magyar vonatkozású Lipsius-korrespondenciát vizsgálja, megdöbbentő módon utalva még azokra a magyar nyelven megjelent munkákra is, pl. Klaniczay Tibor *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* című alkalmi kiadványára (Bp., 1970) vagy Harsányi Zsolt *Szólalj, szólalj, virrasztó* c. regényére, amelyeket nem volt módjában elolvasni.

A budapesti ELTE-n tanító Kees Teszelszky *Magyarország, Erdély és Bethlen Gábor imázsa a németalföldi sajtóban (1618–1626)* a korabeli holland kommunikációs formák és a magyar történelem kapcsolatát vizsgálja. A rendkívül gazdag forrásanyag teljes feldolgozása természetesen túllépi egy konferenciaelőadás kereteit, Teszelszky dolgozatát elsősorban figyelemfelkeltőnek tekintjük, ami remélhetően több nagyobb terjedelmű dolgozatot vagy monografikus megközelítést eredményez majd, hiszen a rólapoktól az újságokon át a történelemkönyvekig, sőt szerelmes regényekig hatalmas feldolgozandó anyag áll a két kultúra ismerőinek rendelkezésére. A kötetben eddig nem tárgyalt műfaj felé fordult Réthelyi Orsolya, aki *Buda visszafoglalása (1686) a korabeli holland drámairodalomban* címmel tartott előadást. A tárgyalt három dráma nemcsak a tartalma miatt magyar érdeklődésre számot tartó közönség előtt ismeretlen, hanem Hollandiában sincsen modern

szövegkiadása, és a holland szakirodalom is alig foglalkozott a darabokkal illetve a szerzőkkel. Réthelyi Orsolya nemcsak ismeretlen anyagot tár fel, hanem fontos megállapításokat tesz a három darab eltérő szemléletmódjáról, a szerzők különböző politikai felfogásáról.

A konferenciakötet utolsó fejezete a Gyarmatok címet viseli, két újdonságot tartalmazó dolgozat közreadásával. Szabadi István *„Batavia urbs, quam incolo...” Jacobus Canter Visscher lelkipásztor levele ifj. Csécsi Jánoshoz* című dolgozatában Sinai Miklós debreceni professzor hagyatékában talált levélmásolatból kiindulva követi egy levél kiadásának, átdolgozásának rejtélyes útját. Szabadi István meggyőző kutatással támasztja alá feltételezését, miszerint a konfliktusos tanári pályát befutó ifj. Csécsi János egy meglévő levelet dolgozott át, majd a másolatok már eredetként adták tovább Visscher lelkipásztor Batáviából írt, a Csécsi karrierje elősegítése érdekében kissé meghamisított levelét, amelyet mind latinul, mind magyarul a dolgozat függeléke is közread. A kötet utolsó tanulmánya a Baja város szoborral is megtisztelt kalandoráról, Jelky Andrásról szól. Pusztai Gábor rendkívül érdekes dolgozata (*Bajától Batáviáig. Jelky András a Holland Kelet-indiai Társaság szolgálatában*) a Jilkaként Baján született, Jellekeként Hollandiában eltemetett regényhős tényleges kalandjairól beszél, számos regényes elemet cáfolva, végül a Sándor István által 1791-ben „magyarba foglalt” szöveget is közreadva az állítólagos bajai magyar szabólegény kalandjairól, akiről a bajai főügyész azt írta 1936-ban: „Természetesen már csak nemzeti szempontból is titkolni kell ezt a homályos származást”.

A 16–18. századi magyar-németalföldi kapcsolatokról szóló tanulmánykötet a sorozat korábbi kiadványainak apróbb hibáin okulva, példamutató szerkesztésben, az érdeklődést felkeltő illusztrációkkal és a kutatást elősegítő jegyzetanyaggal és mutatókkal látott napvilágot. A tanácsék és a velük együttműködő magyar és külföldi kutatóknak további eredményes munkát és izgalmas tanulmányköteteket kívánunk.

Gáborjáni Szabó Botond, Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteménynek sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014, [498] p. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, 1)

A Debreceni Református Kollégium alapításának 475. évfordulója alkalmából több új sorozatot is útjára indítottak a Tiszántúli Egyházkerületben. A *Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére* című sorozat első köteteként látott napvilágot Szabadi István szerkesztésében a kollégium diáknévsora, amely nemcsak átdolgozása Thury Etele adattárának, hanem kibővítése is, hiszen – többek között – a korabeli anyakönyvi megjegyzéseket is tartalmazza. (*Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, Szerk. Szabadi István, 1–2. köt., Debrecen, 2013. Vö.: THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, Pápa, 1908, 2. köt., 96–466.)

A Kollégium falai közt zajló intenzív kutatómunkát nagyon jól mutatja, hogy 2014-ben az alapításhoz kapcsolódva újabb sorozatot adtak közre, amely *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai* címet viseli. Az első kötet Gáborjáni Szabó Botond munkája, amelyben a szerző monografikusan dolgozza föl Kazay Sámuel debreceni gyógyszerész életét. Gáborjáni Szabó Botond (Bálint Ágnessel együtt) egyben a sorozat szerkesztője is, ezért a szerkesztők korábbi publikációit ismerve, feltételezhetjük, hogy további művelődéstörténeti, illetve olvasmánytörténeti kötetek fognak még megjelenni.

Kazay neve nem ismeretlen a 18. századi Magyarország irodalomtörténetével foglalkozók előtt, hiszen könyvgyűjtői tevékenysége miatt sokan foglalkoztak munkásságával. Gáborjáni Szabó Botond könyvének megjelenéséig Szelestei Nagy László tanulmánya mutatta be legérzékenyebben Kazay művelődéstörténeti jelentőségét. (SZELESTEI NAGY László, *A Collectio Kazzaiana*, OSZK Évkönyve, 1976/77, 417–442.) Ez a debreceni patikus nagyon hosz-

szú életet élt, mert 1711-ben született, és 86 éves korában, 1797-ben távozott az élők sorából, de személye nem hosszú életűtá, hanem a főúri gyűjteményekkel vetekedő különleges könyvtára miatt érdekes. Annak ellenére, hogy hazánkban évtizedek óta zajlik a kora újkori könyvtárak rekonstrukciója, a 18. század második felének feldolgozottsága igen hiányos. Ez nem véletlen, hiszen a források számának jelentős növekedése nem teszi lehetővé, hogy az 1750 utáni olvasmányműveltséget ugyanazokkal a módszerekkel kutassák, mint az 1750 előttiakat. Egy-egy személy vagy intézmény könyvtárának monografikus feldolgozása viszont lehetővé teszi, hogy átfogóbb képet alkothassunk a felvilágosodás könyvkultúrájáról. Éppen ezért volt szerencsés választás Kazay Sámuel személye, mert rajta keresztül nemcsak Debrecen értelmiségi életébe, hanem a Kárpát-medence tudós társadalmának kapcsolatrendszerébe is betekinthetünk.

Kazay azon kevés hazai 18. századi bibliofilek egyike, akik egyszerre voltak kiművelt emberfők és tudatos műgyűjtők. Csak néhány magyar könyvgyűjtőről mondhatjuk el, hogy életük főművének tekintették könyvtáruk összeállítását, de Kazayra ez az állítás mindenképp igaz. Sajnos ebbe a tevékenységébe anyagilag teljesen belerokkant, ezért még életében megtapasztalta, milyen érzés féltve őrzött kincseinek elvesztése. (Noha bizonyos kötetekhez még halálos ágyán is ragaszkodott.)

Gáborjáni Szabó Botond feldolgozása több szempontból is újszerű, és igen értékes információkkal szolgál. Fontos ezek közül kiemelnünk Kazay felekezeti nyitottságának szakszerű elemzését, amely nemcsak könyvgyűjteményére terjed ki, hanem bemutatja a vallásszabadságát féltve őrző Debrecen vezetőinek küzdelmeit, amelyben gyógyszerésznünk néha kétése hintapolitikát folytatott. Nem véletlen, hogy néhány vezető református értelmiségi neheztelt rá, miközben Weszprémi Istvánnal és Sinai Miklóssal olyan mély barátságot ápolt, amely könyveiknek közös használatát is lehetővé tette számukra. Mindenképpen érdemes felhívni arra is a figyelmet, hogy Kazay levelezése nem maradt fenn, mégis sikerült kapcsolatrendszerének részleges rekonstrukciója, amelynek során

megismerhetjük a hazai és külföldi könyvkereskedelmi központokkal ápolts kapcsolattal: ez annyira sikeres volt, hogy Kazay Pekingből is be tudott szerezni egy tekercset. Művelődéstörténeti szenzációnak tekinthető, hogy a debreceni Nagykönyvtárban előkerültek Kazay saját kezével készített rajzai, amelyek leginkább dunántúli római régészeti leleteket ábrázolnak. A kötetben több színes képen találkozhatunk ezekkel a munkákkal, de régészeti hasznosításai további kutatásokat igényelnek. A könyvben sehol sincs arra utalás, hogy digitalizálták-e már ezeket a rajzokat, de a Nagykönyvtár munkatársaitól tudom, hogy ezek hamarosan elérhetőek lesznek a könyvtár elektronikus gyűjteményében. Úgy vélem, érdemes még arra is felhívni a figyelmet, hogy a kora újkori debreceni olvasási szokásokat Gáborjáni Szabó Botond megpróbálja elhelyezni a 19. században élt cívisek írni-olvasni tudásának arányához mérve. Gondolatmenete mindenképp figyelemre méltó, bár megállapításai nem tekinthetőek még végérvényesnek, hiszen alap kutatások hiányoznak még a téma hiteles megismeréséhez.

Kazay igen sok nyelven írt és olvasott, ezért nem meglepő, hogy a középkori latin és német nyelvű kódexeken kívül, héber, görög és arab nyelvű munkákat is beszerezett. Első hallásra viszont furcsának tűnhet, hogy magyar nyelvű művek (szakirodalom és szépirodalom egyaránt) alig találhatóak meg könyvtárában, de ez nem annyira egyedül a korban, hiszen könyvgyűjtői tevékenységét a magyar nemzeti- és irodalmi öntudat megjelenése előtt befejezte.

Ez a monográfia nemcsak azért hasznos, mert alapos forráskutatásra épít, hanem azért is, mert közreadja Kazay Sámuel rekonstruált könyvtárának jegyzékét. A mintegy 2203 tételből álló lista igen impozáns, amelynek feldolgozása sok pozitívumot és néhány negatívumot is tartalmaz. A szerző arra vállalkozott, hogy több korabeli könyvjegyzéket egyetlen egy listává gyűr össze, és a jegyzékekben található címleírásokat kiegészíti modern névalakokkal, valamint megadja a ma is elérhető kötetek raktári jelzeteit is. Láthatóan autopszián alapult a munkája, hiszen csak olyan tételeknél tünteti

fel a raktári jelzeteiket, amelyekről egyértelműen bebizonyíthatóak, hogy egykor Kazay tulajdonában voltak. Mivel a könyvjegyzékek bibliográfiai egységeit szoros ábécérendbe rendezte, felbortult az eredeti katalógusok sorrendje, viszont egységes egészként látjuk az egykori könyvtár felépítését.

Valószínűleg terjedelmi okokból nem készült a kötethez külön névmutató, amely a rekonstruált könyvtár esetében fölösleges is lenne, hiszen ábécében szerepelnek az egyes tételek, viszont a könyv szöveges részében szereplő neveket nem tudjuk így visszakeresni. (Szabadi István fentebb említett adattára tartalmaz névmutatót, de annyira sok azonos névalak szerepel a kötetben, hogy nehezen áttekinthető a könyv.) Gondolom, Gáborjáni Szabó Botond munkája előbb-utóbb elérhető lesz elektronikus formában is, amelyben a szabadszöveges keresés használatával teljesen feleslegessé válik külön névmutató használata. Kicsit zavarónak tartom azt is, hogy csak a felhasznált szakirodalomról készült bibliográfia, a levéltári és kéziratos forrásokat csak a lábjegyzetekben böngészve kereshetjük vissza, de valószínűleg ezt is orvosolni fogják az elektronikus változat keresési lehetőségei.

Könyveket gyakran használó emberként mindig örömmel tölt el, ha egy-egy művet tartós, kemény kötésben vehetek kézbe. Mivel Kazay munkásságát feldolgozó kötet kézikönyv jelleggel is bír, igen jó ötlet volt a könyvet keménynyelű kötésben forgalomba hozni, amely színvilágában a debreceni Nagykönyvtár olvasótermét juttatja az eszünkbe.

HEGYI ÁDÁM

Békés Enikő, Asztrológia, orvoslás és fizionómia Galeotto Marzio műveiben, (Humanizmus és reformáció, 35), Bp., Balassi Kiadó, 2014.

A Balassi Kiadó által kiadott Humanizmus és reformáció című sorozat legújabb, 35. kötete egy Galeotto Marzióról szóló monográfia, amelyben a szerző, Békés Enikő, Galeotto méltó irodalomtörténeti helyét kívánja visszaállítani a műveiben megnyilvánuló és az általa közvetí-

tett orvosi-asztrológiai tanok, az arisztotelianus természetfilozófia és a fiziognómiai szemléletmód mélyebb bemutatásával. A kötetben fontos szerepet kap a szerző azon szándéka, hogy a neoplatonikus és a skolasztikus hagyományok együttélését bizonyítsa a 15. századi Itáliában, meghatározza Galeotto *De doctrina promiscua* című traktátusának műfaját, és ezáltal a művet egyfajta interdiszciplináris – orvosi, asztrológiai, enciklopedikus – keretbe helyezze, valamint hogy a korabeli Firenze és a Mediciek, ezen túl Hunyadi Mátyás uralkodói reprezentációját elemezze a fiziognómia évezredes hagyományának tükrében.

A bevezetésben először a kutatástörténetről olvashatunk, amelyből megtudhatjuk, hogy Galeotto Marzio megítélése a magyar tudományosság fejlődése folyamán igencsak ambivalensnek volt nevezhető. A két nagy reneszánszkutató, akiknek a szakmai alapkövek letételét köszönhetjük, Huszti József és Ábel Jenő – jöllehet Galeotto bekertült *Scriptores Rerum Hungaricarum*ába – nem tartották őt komoly szerzőnek, és ennek okát főként a sokáig lenézett, másod-élvonalbelinek tartott témái, az asztrológia, a mágia, a chiromantia, és a fiziognómia tárgyalásában jelölték meg. Olasz kutatók kezdték el a múlt század közepén Galeotto pályafutását és irodalomtörténeti szerepét újragondolni. Közülük a legjelentősebbek a teljesség igénye nélkül: a komoly asztrológiai és forráskezelési szempontokat elsőként bevezető Mario Frezza, a Galeottót a padovai averroisták körébe soroló filozófiatörténész Giuseppe Saitta, az eszmetörténeti kontextusban vizsgálódó Cesare Vasoli, továbbá Gabriella Miggiano, az első kutató, aki Galeottóról átfogó jellegű, monografikus művet írt, valamint megkísérelte őt a kortárs filozófiai gondolkodásban másokkal – pl. Marsilio Ficínóval – összevetve elhelyezni, és végül Graziella Federici Vescovini, aki kimondta, hogy Galeotto a padovai, nagyrészt a Pietro d’Abanóra hagyatkozó averroista hagyomány örököse, és akire Békés Enikő is nagymértékben támaszkodik jelen könyvének megírása során. A kötetben a Galeottóra vonatkozó legfőbb kérdéskörök és felvetések az említett kutatói áramlatok mentén helyezkednek el, néha azon-

ban a korábbi kijelentésekkel vitatkozva, vagy éppen ellenkezőleg, egyetértve, de mindenképpen számos újdonsággal ezeket kiegészítve.

A *Galeotto életpályája, munkássága, különös tekintettel orvosi-asztrológiai ismereteire* című fejezet összefoglalja mindazokat az adatokat, amelyeket Galeotto Marzio életpályájáról a korábbi irodalomtörténeti kutatások már összegyűjtöttek, és kiemeli a szélesebb közönség számára is ismert Galeotto-művek főbb jellemzőit, kitér a szerző vád alá helyezésére, letartóztatására, és végül a szabadulására, emellett összefoglalja a monográfia kiindulópontjával szolgáló irányelveket. Az eretnység vádalapját képező értekezés, a *De incognitis vulgo* olyan súlyos, a keresztény dogmákkal ellentétes tanokat fogalmazott meg, mint például, hogy keresztység nélkül is bárki üdvözülhet, aki hite szerint erkölcsösen él; a lélek halhatatlanságára nincs bizonyíték, tudniillik ez hit kérdése, illetve talán a mágia választ adhat rá, mert a segítségével fel lehet támasztani a holtakat; a pogány és a keresztény rítusok között párhuzamot lehet vonni; és hogy a tudatlanság a legnagyobb bűn, a tudósnak pedig morális kötelessége a tudás terjesztése. Galeotto hathónapos raboskodás után, a szabadsága fejében visszavonta tanait, és további műveiben sokkal óvatosabban fogalmazott: ezt a tényt azért tárgyalja a szerző, mert szándékában áll a tanulmánya további részeiben az említett tanokra alapozva megvizsgálni Galeotto nézeteit, természetfilozófiai gondolkodásmódjának megnyilvánulásait, illetve szemléletmódjának fejlődését. Mindezekből kiindulva kijelenti, hogy Galeotto kettős természetű humanista tudós volt, akinél az ókori klasszikus műveltség párosult a padovai skolasztikus filozófiával, és mint olyan, tipikus példáját képviselte a padovai arisztotelianus körbe tartozó tudóstípusnak.

A *De doctrina promiscua keletkezéstörténete* című részben Békés Enikő először a dedikáció témakörét járja körül: tudjuk, hogy a művet Galeotto Lorenzo Medicinek ajánlotta, viszont nem kapott érte semmi olyasféle jutalmat, amelynek megszerzése céljából általában a humanista auktorok dicskölteményt, vagy egyéb műveket, például filozófiai traktátust ajánlottak a hatal-

masságoknak. Mi lehetett ennek az oka? Békés Enikő erre nem talál egzakt választ sem a szöveg belső érvei, sem a rendelkezésre álló történelmi források alapján. Felvet néhány érdekes, az elődök által megfogalmazott gondolatot, mely szerint Galeotto a köztudottan neoplatonikus Mediciekkel szemben az arisztotelianus filozófia tanait képviselte, vagy hogy nem tudott elég jól görögül, és ez a tény akkoriban elég nagy hátránynak számított a Quattrocento Firenzéjében. Persze a felsorolt érvek nem jelenthetnek komoly tényezőt Galeotto időleges mellőzöttségének magyarázatára, így ezeket a feltételezéseket nem csupán Békés Enikő, de már a korábbi szakirodalom szerzői is cáfolják. Közül viszont a keletkezéstörténet szempontjából egy másik – bár az előzőekkel nem összefüggő – fontos tény, miszerint ebben a korban vált uralkodóvá az a nézet, amely párhuzamba állította a kozmoszban uralkodó rendet a földi kormányzással. A makrokozmosz működése képeződik le tehát a földi életben, a jó uralkodó pedig jó törvényhozó és jó végrehajtó egyben: ő az, aki a társadalom különféle bajait megfelelően orvosolni tudja: nem véletlen tehát, hogy az orvos-uralkodó párhuzam, ennek nyomán pedig a *medicus-Medici* metafora népszerűvé vált.

Az előzőekben megfogalmazott gondolatok vezetnek el az olvasót a monográfia következő nagy részéhez, amelynek összefoglaló címe az *Orvostudomány, lélekfilozófia és az antik irodalom recepciója a műben. A Medicina* elnevezéssel illetett szakasz az orvostudomány reneszánsz kori megítélésének bemutatásával kezdődik, mivel a szerző szerint a *De doctrina* kereteit az orvostörténeti kontextus határozza meg. Az antik orvoslás elméleteitől elindulva a középkori arab orvostudomány eredményein át juthatunk el a korabeli reneszánsz korszakába, ahol a galénoszi és az avicennai természetfilozófiai orvoslás már kezdett meghaladottá válni. Megismerkedhetünk ezen felül egy másik megközelítéssel is, mely szerint még Petrarca, aki szerint a lélek gyógyítása előrébb való, mint a testé, éles kritikát fogalmazott meg az orvosokkal szemben. Az említett petrarcai szemléletet szerzőnk az szakirodalom alapján középkori

felfogásnak tartja, majd megemlíti, hogy hasonló irányvonalat képvisel Coluccio Salutati is: végeredményben a medicina a társadalom szempontjából teljesen haszontalan tudomány. A Petrarca által elindított igen éles polémia szépen illeszkedik a korszaknak a jog vagy az orvostudomány elsőbbségéről szóló vitájába. Békés Enikő – érthetően – azokat az elméleteket ismerteti részletesebben, amelyek az orvoslás prioritása mellett teszik le voksukat, ilyen például Poggio Bracciolini, Giovanni Lippi di Arezzo és Leonardo Bruni hitvallása is. A 14. század második felében viszont már erősen közelít egymáshoz az orvostudomány és a filozófia, erre kiváló példákat találhatunk Marsilio Ficino, Paolo Toscanelli és Niccolò Vernia műveiben; ez utóbbi auktor állítása szerint az orvostudomány mint a természetfilozófia része, elvezethet bennünket Istenhez, míg a jog csak a „kevésbé nemes” politika komponense, viszont azt már Galénosz is kimondta, hogy a jó orvos jó filozófus is egyben.

A *test és lélek viszonya* címet viselő egység főként a platóni, az arisztotelészi, és az epikureus lélekfelfogás különbségeit elemzi az orvostudomány alakulásának tükrében. Kijelenti, hogy Galeottóra a Galénosz által némiképp módosított lélekértelmezés hatott, miközben Epikuroszt is üdvözli azért, mert bebizonyítván a lélek halandóságát, megszabadította az embereket a túlvilágtól való félelemtől.

A 15. század végén a lélek halhatatlanságáról heves vita bontakozott ki a neoplatonikus és az arisztotelianus hívők között. A lélek halhatatlanságáról szóló elméleteknek három fő irányvonala érvényesült erőteljesen: az első, averroesi gondolat szerint a lélek nem halhatatlan, mert csupán egyetlen közös intellektus létezik, de ebben az egyéni lélek nem osztozik. A másodikat Aphrodisziaszi Alexandrosz képviselte azzal a felfogással, hogy a lélek a testtel együtt meghal. A harmadik, Aquinói Szent Tamás elmélete pedig kimondta, hogy a lélek halhatatlan, és ezt a filozófia érvelésével be is lehet bizonyítani. Mindhárom elmélet nyilvánvalóan közelebb áll az arisztotelészi felfogáshoz, bár ezt Békés Enikő explicit módon nem jelenti ki, és közvetlen forrásmunkákra nem hivatkozik,

ellenben a filozófiatörténeti szakirodalmi hivatkozásokat részletekbe menően hozza.

A kötet következő egysége, *Az ókori irodalom szerepe a De doctrina szövegtestében*, Galeotto forráskezelési sajátosságairól szól. Több hazai és nemzetközi híró irodalomtörténész felhívta már arra a figyelmet, hogy Galeotto szokatlanul, meglehetősen sajátos módon viszonyul a forrásaihoz, tudniillik az asztrológiai és orvosi téma kapcsán, azok mellett, illetve azok kiegészítéseképpen sűrűn citál antik szépirodalmi szöveghelyeket, ez pedig az auktor sokszínű műveltségéről tanúskodik. A monográfus nem tesz viszont említést arról, hogy ez a forráskezelési módszer nem egyedi jelenség: nem a Quattrocento idején és nem Galeotto volt az első, aki az interdiszciplinaritást mint módszertant alkalmazta, igaz, arról olvashatunk a kötetben, hogy Guarino iskolájában, ahol Galeotto is tanult, nagy szerepet kaptak a tananyagban Vergilius kommentátorai, tőlük átvehette ezt a fajta metódust. Viszont ki kell emelni, hogy habár a szerző már a tanulmány elején kifejti, hogy Galeotto munkáját nem egyszerű műfaji keretek közé szorítani, az értelmezés hagyományai egészen az antikvitásig nyúlnak vissza, és a Galeotto által alkalmazott módszer a kommentártörténeti hagyomány több jellegzetességét is magában hordozza. A kommentár mind műfaji, mind pedig irodalom- és tudománytörténeti szempontból egyfajta kánonként értelmezhető, ezért behatóbb vizsgálatát nem lehet elkerülni, illetve a recepciótörténetet sem hagyhatjuk figyelmen kívül: a témáról igen kimerítően szól például Rudolf Pfeiffer nagy-monográfiája, vagy Marianne Pade kommentártörténeti cikkekből álló gyűjteményes kötete.

Galeotto egyik kedvelt eljárása az antik mítoszok orvosi vagy asztrológiai értelmezése, szerzőnk többször is példaként hozza Phaeton történetét, amelyet Galeotto valós csillagászati jelenségekkel magyaráz: volt már példa arra, hogy a Nap letért szokott pályájáról. Egy másik ilyen jellegű interpretáció Proteus lányával kapcsolatos: ők azért örültek meg, mert szervezetükben túltengett a fekete epe, amely Galénosz alapján a melankólia és az elmebaj okozója.

Az asztrológiai gondolkodás megítélése a középkorban című fejezetben Békés Enikő a középkori asztrológia történetének összefoglalását tárja elénk, először a ptolemaioszi, az arisztotelészi, valamint az arab szerzők által közvetített tudomány képviselői, Szent Ágoston, Nagy Szent Albert, Aquinói Szent Tamás, Pierre d'Ailly alapján, akik lényegében elfogadták a csillagoknak az emberi szervezetre gyakorolt hatását, viszont a csillaghitet és a jóslást egyöntetűen elleneztek, minthogy azok több keresztény tanítással, például a szabad akarat eszméjével is ellentétesek voltak. A második fontos irányvonal a tudománytörténet ismertetésében a neoplatonista interpretáció bemutatása, amelyet Macrobius, Firmicus Maternus, Pico della Mirandola és Marsilio Ficino prezentált, hogy csak a legismertebb auktorokat említsük. Békés Enikő többször hangsúlyozza, hogy Galeotto korában az említett tendenciák nem különültek el oly élesen egymástól, mint ahogyan azt a korábbi szakirodalom kinyilatkoztatta. Rávilágít többek között arra is, hogy az asztrológia és a medicina egyaránt szerepelt az egyetemi tananyagban, sőt Krakkóban önálló asztrológiai tanszék is működött. Ekkortájt szinte minden uralkodói udvarban alkalmazásban állt egy vagy több asztrológus, akik elkészítették az uralkodó születési horoszkópját, előre jelezték az elkövetkezendő jelentőségteljes történelmi események időpontját és kimenetelét. Csakhogy a kortársak az asztrológusok tevékenységét sem ítélték meg egyformán: Ficino elfogadta ugyan a csillagok emberi testre gyakorolt hatásának elméletét, de támadta a jóvendölést. Pico della Mirandola elhatárolta magát az asztrológusok jóslatainak pontatlanságától, és elutasította a determinizmus téziséét. Galeotto felfogása a determinizmushoz állt közel, viszont foglalkozott az alkimiával és a mágiával is, amelyektől viszont Ficino teljes mértékben elszigetelődött. Galeotto a *De doctrinával* végeredményben elkerülte az ismételt eretnokség vádját, mégpedig azért, mert a lélek halhatatlanságát az egyház szellemiségének megfelelően, az arisztotelészi természetfilozófia szerint tárgyalta.

A következő fejezet a *Galeotto és Pietro d'Abano* címet kapta, és azt hivatott bemutatni,

hogy Galeottót milyen nagy mértékben befolyásolta a 13–14. században alkotó, a padovai arisztotelianus természetfilozófiai szemlélet atyjának tartott orvos-asztrológus. Békés Enikő leírja, hogy ezzel a kérdéskörrel részleteiben már foglalkozott Lynn Thronyke, aki a *De incognitis vulgo* és a *De doctrina* című műveket teljes egészében Pietro d’Abanóra vezeti vissza, és Galeotto értekezéseit az előbbi munkáira (vö.: a *Conciliator* és *Lucidator* néven emlegetett traktátusok) támaszkodó, nem túl eredeti, csapongó stílusban íródott kompilációkként jellemzi. Ezt a vonalat erősítette Graziella Federici Vescovini, aki kifejezetten Pietro d’Abanóval, a padovai természetfilozófiai gondolkodással és ezek arab, valamint középkori gyökereivel foglalkozott. A fenti két filozófiatörténész kutatásai alapján egyértelművé válik, hogy Galeotto Pietro d’Abanótól vette a következő tanokat: a Hold, a bolygók, és a bolygók együttállása hat az emberi testre, és ezek együttesen határozzák meg a születési képletet; minden bolygó rendelkezik a négy galénoszi alapminőséggel, amelyek hatnak az emberi alapminőségekre; az imágók hatnak a gyógyításban (ezt az elméletet szerzőnk a későbbiekben bővebben tárgyalja); az asztronómia és az asztrológia tárgya megegyezik; a mágia, úgymint a fiziognómia, a chiro-mantia és a talizmánmágia bevethetőek a gyógyításban; a bolygók sorrendjének meghatározása, és a Nap mint elsődleges bolygó szerepének fontossága. Pietro d’Abano tanainak további ismert követői voltak még: Biagio Pelacini da Parma és tanítványa, Michele Savonarola, aki személyesen ismerte Guarinót, így tanítványait, Janust és Galeottót is.

Az *Astrologia practica* a *De doctrinában* részleteiben értekezik arról, hogy az észak-italiai egyetemeken és a praktizáló orvosok körében az asztrológiai orvoslás a mindennapi gyógyítás részévé vált a 15. századra. A szerző ennek bizonyítására példákat is hoz: számos kéziratban maradtak fenn úgynevezett „zodiákus ember”-ábrázolások, nagy számban keletkeztek orvosi-asztrológiai kézikönyvek, amelyek gyakorlati tanácsokkal látták el az orvosokat (pl. hogy milyen bolygóállások esetén kell érvágást végezni), és külön felhívja ismét a figyelmün-

ket az uralkodói udvarokban ténykedő „hivatásos asztrológusok” jelenlétére. A fejezet végén kiemeli, hogy noha Galeotto írt is néhány jóvendőlést (pl. utólag felállította Augustus császár horoszkópját, vagy prognosztizálta, hogy Giovanni de’ Medici nagy jövő vár, és való igaz, pápa lett belőle), arra semmi bizonyítékot nem talált, hogy Galeotto gyakorló asztrológusként működött volna. Az *Asztrológia a Mediciek környezetében* című fejezetben a szerző bizonyos művészettörténeti alkotásokat mutat be részletesen a Mediciek önreprezentációjának illusztrálására. Nincs tudomásunk arról, hogy Lorenzo de’ Medici, vagy bármely Medici családtag hivatásos asztrológust alkalmazott volna, de hogy a család életében és uralkodói reprezentációjuk szempontjából milyen jelentős helyet foglalt el az asztrológia, azt számos, a család megrendelésére készült műalkotás jelenléte bizonyítja. Békés Enikő bemutatja, hogy a medicus-Medici metaforán túl széles körűen elterjedt a Quattrocento folyamán a Medici család három királyoként való ábrázolásának szokása. Ebben az időben a bibliai három királyokat gyakran asztrológusokként illetve mágusokként értelmezték, és mivel a Mediciek támogattak egy ún. Compagnia de Maghi nevű firenzei társaságot, a művészek őket, mint patrónusaikat gyakran festették meg a három mágus képében.

A *Nap szimbolikus jelentősége a De doctrinában* elnevezésű szakasz ismét tudománytörténeti összefoglalóval kezdődik, Békés Enikő az elméletek ismertetésénél a magyar álláspontot emeli ki. Kardos Tibor és Nagy Zoltán korábbi kutatásait részletezi, akik lényegében Galeottót a kopernikuszi tanok előhírnökeként határozták meg. Szerzőnk ezt a kijelentést túlzónak tartja, és vitatkozik elődeivel: véleménye szerint fontosabb Galeottót a saját kora kontextusában, a 15. századi reneszánsz Firenzei környezetében vizsgálni, ezért summázza a Galeottót befolyásoló tudományos vélekedéseket az ókori csillagászok tanain keresztül egészen a Mátyás udvarában ténykedő asztrológusok munkásságáig, amelyek mind-mind a Nap elsőbbségét hangsúlyozták a többi bolygóéval szemben. Hangsúlyozza ezen túl a Mediciek korában népszerűvé váló Hermész Trismegisztoz-kultusz nagy

horderejét: ez nem csupán Galeottóra, de a korszak összes filozófusára hatott, vegyük például Ficinót, aki szerint a világlélek a Napon keresztül fejtette ki hatását. Galeotto asztrológiai világlképének alaposabb megértéséhez kíván hozzájárulni a következő, *Manilius Astronomiacájának recepciója a De doctrinában* című egyesség: szerzőnk ennek az ókori műnek az alapján illusztrálja Galeotto determinista felfogását, és a fátumba vetett sztoikus hitét, amelyek minden művében visszatükröződnek. Az asztrológiai tárgyú költemény hatásainak részletezése során Békés Enikő nem csupán az európai, hanem a magyar vonatkozásait is ismerteti a recepció-történetnek mind filozófiai-asztrológiai, mind pedig poétikai szempontok alapján.

A tudománytörténeti témák fejtegetése után tér át a következő, *SCIENTIA SEXUALIS* címet viselő nagy fejezetre, amelyben először a szexualitás kontextusának megértésére szeretné irányítani a figyelmünket. A szexualitás mindekelőtt a test-lélek témakörbe ágyazódik be: azaz, hogy az egyes bolygók, bolygóállások, és ezek alapminőségei hogyan hatnak az ember fiziológiájára, ezen belül pedig a szexualitására. A szerző két témát jár tüzetesebben körül az eddigiekhez hasonló módszert alkalmazva, tehát a tanulmányt tudománytörténeti áttekintéssel egészíti ki az ókortól kezdve egészen Galeotto korszakáig; a tárgyalt kérdések – a nemek közötti átváltozás és a szexuális gyönyör – tekintetében igen határozott elképzeléseket ismerhetünk meg. A *Caput XVIII. Sexus mutatio és a nemiségről alkotott orvosi nézetek* fejezetében újfent találkozhatunk Galeotto már ismert interpretációs módszerével, tudniillik, hogy orvosi magyarázatait az antik mítoszokból vett történetekkel gazdagította. Népszerű mítosz volt Teiresziászé, aki férfiből nővé változott, és ezáltal megtapasztalhatta, hogy a nők szexuális gyönyöre a férfiaknál nagyobb. Plinius Maior is írt a nemi transzmutáció lehetőségéről: a fenti két állítás a középkori elméletek szempontjából igen jelentős volt: az egynemű modell eszméje alapján ugyanis a nők lényegében a férfiaknál alsóbbrendűek, a testükben kevesebb hő képződik, így nem is alakulhattak ki teljesen a nemi szerveik, amelyek a férfiaknál igen, viszont

a női nemi szervek lényegében a férfi nemi szervek lenyomatai. A *Caput XIX. De coitu, coitus masculi* szakaszában Békés Enikő a már a téma bevezetésékor hangsúlyozza, hogy Galeotto tudatában volt a témaválasztás pikantériájának: ő maga tett ugyanis kísérletet a tárgykör aktualitásának igazolására. A homoszexualitásról is értekezett, ennek kapcsán szerzőnk kiemeli aényt, hogy a homoszexualitás orvosi tárgyalása jelentősen eltért a társadalom korabeli erkölcsi-teológiai felfogásától, valamint hogy a témához való gyakorlati és elvi hozzáállás is jelentősen különbözött a reneszánsz Firenzében: látszólag igen szigorúan büntették, elviekben és a szokások alapján viszont hallgatólagosan megtűrték a városban a homoerotikus megnyilvánulásokat. Szerzőnk végkövetkeztetése: a *De doctrina* semmiképpen sem a teológiai-társadalmi kontextusba, hanem az orvostörténetbe illeszkedik, így tehát a korabeli közvélemény megítélése sem sújtotta oly negatívan; ráadásul a szexualitás orvosi és kultúrtörténet ismertetése együtt értelmezendő a lélekfilozófiai interpretációkkal: így Galeotto önmaga és a közönsége számára is legitimálta művét.

Mindezek után tér át Békés Enikő a következő nagy egységre (*A MEDICIEK ÖNREPREZENTÁCIÓJA ÉS A DE DOCTRINA PROMISCUA. A medicus-Medici hasonlat szerepe a műben és az orvos-uralkodó toposz története*), amelynek kisebb témáira már az előző fejezetekben halványan utalt, ez pedig a Mediciek hatalmi önkifejezése és a „társadalom orvosa az uralkodó” metafora története. Mindenekelőtt leszögezi, hogy a medicus-Medici párhuzam főként Cosimo il Vecchio és Lorenzo il Magnifico körül alakult ki, de maga a metafora már egyéb természetfilozófiai és politikaelméleti művekben is létezett, ez nem Galeotto találmánya, sőt ő maga hivatkozik antik forrásaira (Platón, Arisztotelész, Livius és Seneca). Ez a gondolat a társadalmat mint élő, organikus rendszert fogja fel, amelynek hibás működése betegségeket generál, a jó uralkodó pedig nagy tudású orvosként meggyógyítja, illetve szélsőséges esetben el is távolítja a beteg részeket és szerveket, hogy az egész egészségesen működhessen. A szerző ezután – ahogyan már megszokhattuk – ismer-

teti az organikus társadalom-felfogás antik és középkori hagyományait, különös tekintettel a Galeottót nagymértékben befolyásoló áramlatok taglására. Így jutunk el ahhoz a Békés Enikő által fontosnak tartott felvetéshez, hogy hogyan határozzuk meg Galeotto *De doctrinájának* műfaját, de egyelőre a választ nem kapjuk meg. Szerzőnk csupán felkínálja a műfaj szempontjából lehetséges meghatározásokat: a mű a tudománytörténeti besorolások alapján ugyanúgy közel áll a természetfilozófiai értekezésekhez, mint a királytűkrökhöz, vagy éppen az orvosi traktátusokhoz. Ezzel talán arra céloz, amellyel a magam részéről teljesen egyetértek, hogy nem feltétlenül kell definiálni egy irodalmi alkotás műfaját, hiszen így egy sokszínű, tartalmas olvasmányt akarunk olyan szűk keretek közé szorítani, ahonnan akarva-akaratlanul, ilyen vagy olyan módon ki fog törni. A tanulmány írója a továbbiakban az orvos-uralkodó párhuzam megnyilvánulásának egyes példáit mutatja be a Mediciek önreprezentációjában szerepet játszó műalkotásokban: az egyik ilyen Botticelli *Sacra Conversazione* című képe, amelyen Szent Kozma és Damján orvosszentek portróját Lorenzo és Giuliano de' Mediciről mintázta a festő. Mindezek alapján szerzőnk felveti, hogy az orvos-uralkodó párhuzam az abszolutisztikus törekvéssel bíró hatalmasságok önreprezentációjában játszott kiemelkedő szerepet, így jutunk el a monográfia utolsó nagy fejezetéhez, amely már nem a *De doctrinát*, hanem Galeotto egy másik, Magyarországon igen népszerű művét tárgyalja, mégpedig azt, amely megfestette Hunyadi Mátyásnak mint ideális uralkodónak képét.

Az ideális uralkodó képe Galeotto de Egregie, sapienter, iocose dictis et factis című egység érzésem szerint csak lazán illeszkedik a többségében a *De doctrináról* szóló kötetbe, hiszen a szerző a tanulmány elején kifejezetten hangsúlyozza, hogy nem kíván Galeottóról monografikus igényű művet írni, mivel ezt már megtették előtte mások. Tény azonban, hogy mint az uralkodói reprezentációról szóló argumentáció is hangoztatja, az újabb, kis tanulmánynak minősíthető fejezet valóban összekapcsolható és párhuzamba állítható a Mediciek hatalmi önkifejezé-

sével. A szerző a *facetiae*-irodalom, a *dicta memorabilia* irodalmi hagyománya és a fiziognómia tradíciója felől közelíti meg a művet, minthogy az említetteknek is jelentős irodalomtörténeti háttere van. Műfajilag szintén nem besorolható, ugyanúgy, mint a *De doctrina*, hiszen több műfajhoz igen közel áll, például az *apothegma*-irodalomhoz, de akár a királytűkrökhöz, vagy a fiziognómiai traktátusokhoz is. Ami Békés Enikő szerint a *De dictis*t a többi hasonló értekezéstől megkülönbözteti, az a humor szerepének kiemelése: Galeotto Ciceróra és Macrobius *Saturnaliájára* hivatkozva ismételtén maga utal arra, hogy a tréfának már az ókorban rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak: egy szellemes és talpraesett vezető jelleme nem nélkülözhetette a humort sem. Ezután szellemtörténeti ismeretetés következik a *facetiae*-irodalom jellegzetes középkori (pl. Szent Lajos, II. Henrik) és reneszánsz (Cosimo il Vecchio, akinek tréfáiról anekdota-gyűjtemény is készült) figuráiról, amelyet a később írók átruháztak az *urbanus* és az *udvari ember* karakterére is. A szerző Galeotto művének eredetiségét abban látja, hogy a szokások, életképek lefestése mellett bele tudta szőni a történetekbe a saját orvosi-asztrológiai és természetfilozófiai meggyőződését.

Az utolsó részben a *De dictis*ben előforduló fiziognómiai tanok ismertetését olvashatjuk, a szerzőtől megszokott alapos tudománytörténeti összefoglalással és képzőművészeti vonatkozásokkal bővítve. A fiziognómiának egy fontos aspektusát ragadja meg a szerző, mégpedig az eddigiekben már kiemelt uralkodói reprezentációt. A fiziognómia alapvető tétele, hogy az egyes lelki tulajdonságokhoz bizonyos fajta külső fizikai jellemzőket lehet társítani, ezáltal a külső megjelenésből következtethetünk a jellemre. Ez az állítás nem csupán a képzőművészeti ábrázolások során kap esszenciális jelentőséget, hanem azért is, mert királytűkörként az erénykatalógus része lesz: a jó uralkodó ismérve, hogy fiziognómiai tudása alapján észrevehesse, és leleplezhesse az őt körülvevő emberek jellemét. Mátyásról több olyan anekdota maradt fenn, amelyek a szellemessége mellett a jó uralkodó erényei között számon tartott kiváló emberismeretéről tanúskodnak.

Békés Enikő nagyívű tanulmánykötetének újdonsága, hogy az interdiszciplinaritás jegyében nem csupán Galeottónak a *De doctrinában* megmutatózó felfogását mutatja be, hanem az auktor portréjának részleges megfestése során ő maga is alkalmazza az egyes tudományterületek (filozófia, fiziognómia, asztrológia, orvoslás, stb...) összekapcsolását, amellyel tovább árnyalja a szerzőről kialakult képet. Jelentős eredménye továbbá, hogy a korábbi szakirodalom által másod-élvonalbelinek, „Mátyás király udvari bohócának” tartott Galotto Marzio szerepét újradefiniálja, és bebizonyítja, hogy a reneszánsz auktornak, Janus barátjának és Guarino tanítványának a természetfilozófiai gondolkodásban, az orvoslásban és az asztrológiai tanok közvetítésében sokat köszönhet a reneszánsz irodalomtörténet és a magyarországi latinság.

DALLOUL ZAYNAB

Gömöri György, A rejtőzködő Balassi, Ariadne könyvek, Kolozsvár, Korunk Komp-press, 2014, 219 p.

Gömöri György lengyel vonatkozású írásai tanulságos forrásfeltárások: szóljanak akár Jan Sienińskinek a Balassákkal összefonódó életútjáról, akár a Balassa János halálára epicediumot író Jan Bielskiről, akár Bekes Lászlóról, aki levélben számolt be – eddig egyetlen ilyen lengyelországi forrást ismerünk – Balassi Bálint haláláról, akár Balassi Bálint és Wesselényi Ferenc kapcsolatáról, akár az 1590-ben Balassi (lengyel pénzen felfogadott) kisebb lovas hadseregéről, akár Sebastian Grabowieckiről. Ezek a kötet kiemelkedően legjobb írásai.

Tény, hogy Gömöri kutatásai nélkül lényegesen kevesebbet tudnánk Balassi utolsó lengyel útjáról is, kiváltképpen a költő itteni kapcsolati hálójáról. Ugyanakkor az is tény, hogy a szerző esetenként ragaszkodik olyan régebbi szakirodalmi megállapításhoz (Eckhardt), amely kevésbé valószínű, mint pl. Célia és Wesselényiné Szárkándy Anna azonosítása. Az ilyen érvek nehezen vehetők komolyan: „Wesselényiné Szárkándy Anna (Bekes Gáspár özvegye) abban a korban lehetett, amikor az asszonyok

kettőzött érdeklődéssel reagálnak minden férfi figyelmére – s hogyan állhatott volna ellent a férfias, művelt, ráadásul személyes versekben magasztaló magyar vendégnek?” A kérdésnek később a szerző egy egész tanulmányt szentel (*Anna örök, azaz még egyszer Balassi Bálint Céliájáról*), amelyben egy általam felállított hipotézist vitat.

Nem szeretném a szerepeket összecserélni: recenziót írok, nem vitairatot. Minden eltérő véleményt tiszteletben tartva, úgy gondolom, Célia személyét kellő bizonyossággal sem Eckhardt-nak, sem nekem, sem másnak nem sikerült kideríteni, hipotézisek vannak, ezek közül a Célia = Szárkándy Anna kevésbé valószínű. Az sem bizonyítható, hogy a Célia-versek mind Lengyelországban íródtak volna. Gömöri véleménye egyébként mintha változna a kérdésben. Míg két, időben korábbi cikkében egyértelműen a fenti azonosítást és a Célia-versek lengyelországi genezisének vallja, könyvemről írt (e kötetbe beválogatott) megtisztelően dicséret hangvételű recenziójában már engedékenyebb: „Másképp az a tény, hogy a Célia-versek egy része már Balassi Lengyelországba menetele előtt íródott (...)” (193) *nyilván nem ugyanaz*, mint hogy: „(...) szinte bizonyosra vehető, hogy a Célia-versek igenis Lengyelországban születtek.” (93)

A Balassa-kódex 138–139. oldalán található egy *BÁTHORI* akrosztichonú, majd közvetlen utána, a 140–141. oldalon a *Segétségül hilak téged* incipitű vers. Eckhardt egyiket sem vette fel a Balassi kritikai kiadásba, megoldását máig konszenzus övezi. Gömöri feltételezi, hogy az első vers Balassié, a második esetleg Báthory András bíborosé. Elképzelhető, de – Gömöri is így gondolja – nem bizonyítható.

Sir Philip Sydney magyarországi kapcsolatairól tudhatók nagy részét is a szerző kutatásainak köszönhetjük. Különösen érdekes (akár csak a lengyel viszonyokról szóló tanulmányban) a kapcsolati hálók felrajzolása, Bécs–Itália–Erdély korabeli értelmiségi elitjének (a Páduát járt protestáns humanistáknak) sajátos összefonódása. Languet egy Sydneynek írt, latin nyelvű leveléből Gömöri értékes adatot bont ki: Sydney ismerte Balassa Jánost, s talán fiát, Balassi Bálintot is.

Purkircher György Sidneyhez intézett leve-

lében ír arról, hogy a törökök keresztény emberáldozattal fékeztek meg az elemek erőit. Gömőri szerint „nagyon is valószínű, hogy ez lett egyik kiindulópontja a Kómíves Kelemen című népballadában leírt történetnek”. Ez igen fantáziadús következtetés. „Az, hogy a hordóba rakott rácból hogyan lett az egyik kómíves felesége, nem szükséges magyaráznunk: egy ilyen „romantikus” csere nélkül talán nem is lehetett volna ebből a különös eseményből hátborzongató népballada” – írja Gömőri. Hát, ezzel a mód szerrel sok minden bebizonyítható lenne. A szerző is érezheti ezt, hiszen tanulmánya záró bekezdésében így összegez: „Lehet, persze, hogy (...) a ballada és a temesvári emberáldozat közötti hasonlóság merőben véletlen.”

Lengyel nyelvtudás hiányában nem tudok érdemben hozzászólni a kötet egyik legérdekesebb írásához, amely Balassi verseit és a korabeli lengyel költészetet hasonlítja össze.

Gömőri több izgalmas felfedezést tett, amelyeket jelen kötetébe is beválogatott: ő találta meg Balassi Bálint bejegyzését Stephan Haymb emlékkönyvében, ugyancsak ő fedezte fel Hans von Braun albumában a Balassi-címert és Balassi Bálint jelmondatát, ő ismertette a strasbourgi akadémián tanuló 16. századi magyarok albumbejegyzéseit.

Meggyőző a „póka” = „ifjú nő” szófejtés.

Campion (Campianus) művéről, a szerzőről, a történeti körülményekről, továbbá Balassi találkozásáról a szöveggel valószínűleg Gömőri írta a legalaposabb tanulmányt.

A könyvet két szép vers zárja: a *Balassi Krakóban* és a *Zrínyi Miklós Balassi Bálintra emlékezik*. Tudjuk, Gömőri 1956 novemberében hagyta el az országot. Hihetnénk: az előbbi vers önéletrajzi ihletésű is, hiszen „minden, minden hiába / idegenben nem élhet”. Ám a vers három évvel korábbi (1953. november), meglehet, jövőbelátó...

Sajnálatos hiányosság, hogy a nincsenek lábjegyzetek, nehézkes egy-egy vonatkozás kedvéért a tanulmány végére lapozni. Továbbá, s ez sokkal fontosabb, a kötet nem tartalmaz névmutatót, amely egy ilyen, tudományos értékű kiadványnál nélkülözhetetlen segédeszköz lenne.

KÖSZEGHY PÉTER

Medialisierung des Zerfalls der Doppelmonarchie in der deutschsprachigen Regionalperiodika zwischen 1880 und 1914, Hg. Zoltán Szendi, Wien, LIT Verlag, 2014, 184 p. (Transkulturelle Forschungen an den Österreich-Bibliotheken im Ausland Bd. 9)

Az Európát később teljesen átalakító I. világháború kitörésének 100. évfordulója a legkülönbözőbb tudományos szempontú vizsgálódásokhoz kínál apropót. A sorozat legutóbb megjelent kötete azon nemzetközi kutatások eredményeit foglalja össze, amelyek a Monarchia utolsó békes évtizedeinek német nyelvű helyi sajtójára irányultak. A munkának az volt a célja, hogy a helyi lapok olyan szimptomatikus jelenségeit mutassa be, amelyek előre jelezték a Monarchia felbomlását. Ismeretes a sajtó véleményformáló ereje, a politikai hatalom birtokosai már akkor is tudták az újságolvasókat – persze nem a mai mértékben – manipulálni. A kötet címében szereplő évszámok arra utalnak, hogy az 1880-as évek egyrészt a Monarchia virágkorát jelentik, másrészt már magukban hordozták a széthullás előjeleit. A kutatás lezáró éve a háború kitörésének éve. A helyi sajtó alkalmas arra, hogy felfedezzük benne a növekvő nacionalizmus, de ugyanakkor az uralkodó iránti lojalitás, a Monarchia egységének megőrzésére való törekvés nyomait is. A kor legfontosabb kérdéseinek vizsgálatára a legalkalmasabbak az újságok vezércikkei, de a tudósítások, kommentárok, eszék, valamint a szépirodalmi szövegek is fontos információkat tartalmaznak. A vizsgált helyi lapok hat mai országból származnak, profiljuk különböző volt, többségük német nyelvűsége ellenére eltérő nyelvi és társadalmi közegben létezett.

Gabriele Melischek bevezető tanulmányában a média feladatait vázolja fel krízis-, illetve feszültségszituációk esetén. Miután meghatározza, hogy az identitás mit jelent és melyek a sajátosságai (stabilitás, ugyanakkor dinamizmus és változás is), bevezeti a „framing” fogalmát és bemutatja, mi a funkciója a hírszolgáltatás terén. Ezután tér ki a krízis meghatározására. Az irodalom sajtóbeli terjesztésének példjaként két nagy liberális orgánus, a bécsi *Neue Freie*

Presse és a budapesti *Pester Lloyd* tárcarovatát, irodalmi és színházi kritikáit vizsgálja a kiválasztott évek, 1880, 1890, 1900 és 1910 utolsó három hónapjában. Végezetül arra a következtetésre jut, hogy míg a *Neue Freie Presse*re a német nyelvű (kezdetben német, majd osztrák) irodalom számszerűleg nagyobb mértékű közlése volt jellemző, addig a *Pester Lloyd* olvasóit inkább a nemzetközi (nyugat-európai) irodalom felé orientálta és a magyar irodalmat is ezek kontextusában mutatta be. Vagyis mindkét lap saját kormánypolitikáját népszerűsítette közvetve, és a Monarchia két részében nem létezett általánosan érvényes irodalmi konszenzus, illetve az uralkodó kánon nem volt azonos.

Az időrendben közölt tanulmányok nagyobb része olyan újságokkal foglalkozik, amelyek konfliktushelyzeteket, illetve a háború előtti időszakot tematizálják. Kivételt képez az utolsó két írás, amelyek olyan periodikumokat mutatnak be, amelyek multikulturális közegük miatt távol tartották magukat a direkt politikálástól.

Szendi Zoltán a *Fünfkirchner Zeitung*ból vett példák alapján elemzi, hogyan tárgyalta ez az újság a feszültségeket okozó tényeket. Arra a megállapításra jut, hogy a háború veszélye ebben az időben már mindenütt érzékelhető volt. 1888-ban egy újságcikkben találóan fogalmazták meg, hogy a háború oka a „puszta kapzsiság és uralomvágy”, ezen kívül a növekvő feszültségek másik fő oka az egyre jobban terjedő nacionalizmusban rejlett. Az elmagyarosodás a jelentős német nyelvű lakossággal rendelkező Pécsen és környékén olyannyira előrehaladott volt, hogy a német polgárok, így a lap szerkesztője is, magyarnak vallotta magát, s hamarosan már nem volt igény német nyelvű orgánumra a városban. 1892-ben megalapították a konkurens *Pécsi Naplót*, majd a *Fünfkirchner Zeitung* 1906-ban meg is szűnt. A háborús veszéllyel kapcsolatos híradásokat Szendi három csoportba sorolja: a rövid hírekben az újság semleges volt, a vezércikkekben ugyanúgy – mint ahogy azt osztrák helyi orgánumokkal való összevetés is bizonyítja – a kormánypolitikát támogatta, néhány írásban viszont már szubjektív vélemények is napvilágot láttak. Jellemző volt még,

hogy a liberális szellemben szerkesztett *Fünfkirchner Zeitung* ugyanabba a hibába esett, mint sok magyar politikus a kiegyezés után vagy 1848-ban, amennyiben figyelmen kívül hagyták a nemzetiségek óhajait.

Tanja Žigon a 19. század végi, 20. század eleji krajnai német-, illetve szlovénnyelvű sajtót vizsgálja és többirányú lojalitásukra (Habsburg alattvalói hűség, valamint szlovén nemzeti öntudat) hívja fel a figyelmet. A német nyelvű lapok, a legolvasottabb *Laibacher Zeitung*, a német nyelvű, de címében a Júlia-Alpok legmagasabb csúcsának szlovén nevét viselő *Triglav*, a *Laibacher Wochenblatt*, valamint a szlovén *Slovenski narod*, a *Slovenec* és a *Slovan*. A szerző ezeknek mutatja be a császári pár 1883 nyarán Krajnában tett látogatásának visszhangját, a krajnai születésű neves osztrák költő Anastasius Grün (Anton Alexander Graf von Auersperg) halálának tízéves évfordulóján 1886-ban Ljubljánban leleplezett emléktábla felavatását; majd 1907-ben a *Slovan* című kulturális folyóiratban már a szlovén nemzeti eszme jelenlétét és a Monarchia felbomlásának prófétai vízióját konstatálja.

Matjaž Birk és Anja Urekar Oswald maribori periodikumokkal foglalkoznak írásukban; a német nyelvű *Marburger Zeitungot* és a szlovén nyelvű, konzervatív *Slovenski gospodar* című hetilapot mutatják be néhány kiválasztott év (1900, 1907, 1914) alapján. A lapokból vett példák felvonultatása után, amelyek az azonosság és a másság ábrázolására fókuszálnak (szlovének, szerbek, magyarok és csehek, valamint a Német Birodalom), végezetül azt állapítják meg, hogy ez a problematika a stájer nagyvárosban, Mariborban állandóan jelen volt, és hogy a szlovén újságban – bár a szlovének egyenjogúságát követelte – mégis a Habsburg Birodalom iránti nagyobb lojalitás fedezhető fel.

A hosszú életű nagyszombati *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* (1874–1944) kiválasztott évfolyamainak (1880–1883, 1885, 1890, 1900 és 1905) elemzése Bianca Bican tanulmányában azt igazolja, hogy a lap soha nem tudta a helyi érdeklődés határait átlépni. Bár az erdélyi százok évszázadok óta rendelkeztek bizonyos pri-

vilégiumokkal, de a közélet minden szegmensére kiterjedő magyarosítási törekvések ekkoriban érzékenyen érintették a szász lakosságot. Német nyelvű sajtójuk (és így politikai elitjük sem) tudott hatásos programot felmutatni, ehelyett a sajtó inkább csak a múltból vett pozitív példák megismertetésére szorítkozott.

Tereza Pavličková azt a feladatot tűzte ki maga elé tanulmányában, hogy bemutassa a znojmoi sajtót és annak rövid történetét. Részletesen ábrázolja a nemzetiségi kérdés német és cseh nyelvű sajtóbeli tárgyalását, kitér a nemzeti, a liberális valamint a keresztény szellemű 19. századi lapoktól kezdve egészen a 20. században már radikalizálódó, egymással rivalizáló orgánumokig, amelyekben már az antiszemitizmus bizonyos jeleit regisztrálta, és amelyek már az eddigi együttélés, összetartozás helyett inkább a szétszakadásra irányultak.

Josef Tancer az 1838 óta megjelenő, nagy hagyományú *Kaschauer Zeitungot* teszi vizsgálatá tárgyává, nevezetesen annak 1910 és 1913 közötti évfolyamait, de különösen az 1912-es évre koncentrálna, mert ez utóbbi évben érték el tetőpontjukat a magyarországi általános, egyenlő és titkos választások előkészületei. Metaforák segítségével (pl. a politika játék, a demokrácia hiánya betegség, a megoldás az elmozdulás) mutatja be a választás kapcsán a lap vezércikkeiben kialakult diskurzust, és arra a következtetésre jut, hogy bár Magyarország krízishelyzetben volt, de semmiképpen sem állt fenn a szétesés vagy a pusztulás veszélye.

Bognár Zsuzsa munkájának középpontjában a *Pester Lloyd* kulturális rovatának imago-lógiai analízise van, és azt követi végig, hogy tárgyalta a lap a különböző népeket, legyenek azok a háborúban Magyarország szövetségesei, illetve ellenségei. Ehhez a sztereotípiakutatás módszertanát használja, és azt mutatja be, hogyan távolodtak el az újság publicistái (Alfred Polgár, Hatvany Lajos, Ernst Lorys, Otto Alscher, Szász Zoltán és Supka Géza) a hagyományos nemzeti sztereotípiáktól, és hogyan jutottak el a háborús ideológia mentén újabb sztereotípiák megfogalmazásáig. Sajtótörténeti érdekesség és kuriózum az, amikor a *Pester Lloyd* 1916. szeptember 2-ától október 29-éig, Erdély

románok általi megszállása alatt egy oldalának kétharmadát átengedte a nagyszebeni *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*nak, hogy az tudja Magyarországra menekült olvasóit tájékoztatni. Ezáltal a budapesti lap szakított a népeket szétválasztó sztereotípiákkal és – hacsak rövid időre is – összekötő, közvetítői szerepet vállalt magára.

Cristina Spinei a csernovici *Bukowinaer Post* (1893–1914) című lappal foglalkozik, bemutatja a multikulturális értékeket (román, ukrán, ruszin, lengyel, német és zsidó) egybefogó, többnyelvű Bukovina koronataromány német nyelvű orgánumát. Ennek a történelem során önállósággal soha nem rendelkező régióknak a 'lingua franca'-ja ugyanis a német nyelv volt. Igen érdekes a bécsi sajtóval, osztrák és más nemzetiségű szerzőkkel való különböző összefonódások, érintkezési pontok bemutatása a tanulmányban. A szerzőnő sok író, költő, publicista nevét sorolja fel, akik a *Bukowinaer Post* több mint húsz átnézett évfolyamában a számtalan ott közölt műfordításnak köszönhetően felbukkantak.

Lucia Mor a *Der Bote vom Gardasee* (1900–1914) című hetilapot mutatja be, amely létezése alatt mindig ügyesen egyensúlyozott Németország, Ausztria és Olaszország között oly módon, hogy a politikai témákat, állásfoglalásokat ügyesen kerülte, és ezáltal a nemzetek békés együttélésének egyfajta példaképét, ideálját testesítette meg. Ez a lap létérdeke is volt, ugyanis a turisták, fürdővendégek gazdasági, kulturális és úti információkkal való ellátása tartotta életben. Az aktuális politikai eseményekről mindig közvetve adott hírt, az európai béke megőrzése érdekében a Hármas Szövetséget (Német Birodalom, Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország, 1892-től 1915-ig fennálló szövetségét) támogatta. A lap minden számának nagy részét gazdasági okokból a hirdetések tették ki.

Összefoglalólag még egyszer a sajtó véleményformáló erejére utalhatunk, s a kötet bebizonyította, hogy a helyi sajtó, persze nem olyan mértékben, mint az országos nagy lapok, szintén részt vett a Monarchia krízishangulatának diskurzusában. Ezen kívül értékes hozadékként megemlíthetjük a szlovén sajtó (Ljubljana

és Maribor), valamint a dél-morvaországi Znojmo sajtójának rövid összefoglalását, Bukovina történeti fejlődésének és korabeli sajtójának vázlatos bemutatását. A tárgyalt kötetben köz-

zétett kutatási eredmények hozzájárulhatnak a Monarchia helyi sajtójának jobb, differenciáltabb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA